

Уводзіны

Пытанне аб характары і паходжанні літаратурна–пісьмовай мовы Кіеўскай Русі (X—XIII ст.) дагэтуль застаецца дыскусійным і вырашаецца даследчыкамі неадназначна. Яшчэ ў XIX ст. былі выказаныя розныя погляды на гэты конт[1], якія ў XX ст. развіліся ў закончаныя тэорыі. Аднак іх супрацьлегласць нарадзіла працяглую і, магчыма, не заўжды плённую дыскусію. Яе ўскладнялі аб’ектыўныя праблемы метадалагічнага і крыніцазнаўчага характару. Апрача таго, у гэтае пытанне было прынесена шмат суб’ектыўных ці проста кан’юнктурных момантаў, якія прывялі да панавання міфаў і спекуляцый.

Мову пісьменства Кіеўскай Русі звычайна называюць старажытнарускай ці нашмат радзей (пераважна іншаземныя аўтары) усходнеславянскай. З XIX ст. расійскія (а ўслед за імі і замежныя) вучоныя называлі гэтую мову проста „рускай“, тэрмін „старажытнаруская мова“ для іх быў толькі больш грувасткім і таму рэдка ўжываным сінонімам. Доўгі час самастойнасць беларускай і ўкраінскай моў многімі вучонымі не прызнавалася, а руская мова Расіі лічылася агульнай (ці адзінай) мовай усіх усходніх славян. Зразумела, што такое выкарыстанне вяло да неадназначнасці ва ўспрыманні аб’екта даследавання, і тэрмін „старажытнаруская мова“ для многіх навукоўцаў пазначаў проста старажытны этап развіцця рускай мовы. На гэта ў сярэдзіне XX ст. звяртаў увагу расійскі мовазнавец Л. Якубінскі:

Карыстаючыся тэрмінам старажытнаруская мова, трэба цвёрда памятаць, што ў гэтым тэрміне слова рускі ўжываецца ў іншым сэнсе, чым мы яго ўжываем цяпер (г. зн. рускі, вялікарускі). У старажытнарускую эпоху не было яшчэ ні рускіх–вялікарусаў, ні ўкраінцаў, ні беларусаў. У тэрміне старажытнаруская мова слова рускі ўтвараецца ад слова Русь, якім называлі сябе і сваю зямлю і продкі ўласна рускіх (вялікаросаў), і продкі ўкраінцаў і беларусаў[2].

З мэтай увідавочніць гэтае палажэнне і графічна падкрэсліць яго далей у працы тэрмін выкарыстоўваецца ў напісанні ст.–руская, хаця больш адэкватным і карэктным (але, праўда, цяжкаватым) застаецца тэрмін „усходнеславянская мова“.

Мову царкоўна–рэлігійнага пісьменства старажытных Балкан і Русі называюць стараславянскай ці царкоўнаславянскай[3] (так — у французскай і ўсходнеславянскай традыцыі, тады як нямецкая, англа–амерыканская і польская навука называе яе старацаркоўнаславянскай мовай, а балгарскія

вучоныя і некаторыя іх нямецкія і польскія калегі — старабалгарскай мовай)[4]. Далей у працы гэтая мова называецца царкоўнаславянскай.

Традыцыйная канцэпцыя (канцэпцыя імпартавання)

Пераважная большасць вучоных у 1-й палове XX ст. лічыла, што першапачатковай літаратурна-пісьмовай мовай усходніх славян была прынесена з балканскага Поўдня царкоўнаславянская мова, якая паступова ўлягала „абрусенню“ (усходнеславянiзацыі) пад уплывам мясцовай гаворкі. Найбольш выразную фармулёўку гэтае гледжанне знайшло ў працах выдатнага расійскага мовазнаўца А. Шахматава[5].

Паводле Шахматава, у пісьменстве Кіеўскай Русі існавала адна мова — царкоўнаславянская, якая была перанесена з Балгарыі як мова царквы і духоўнай асветы. Але на Русі гэтая мова развівалася пад уплывам усходнеславянскіх дыялектаў[6]. Асабліва моцна іх уплыў праяўляўся ў арыгінальным пісьменстве Кіеўскай Русі — летапісах, юрыдычных кодэксах і актах, хаця і яны дэманструюць сваю залежнасць ад царкоўнага пісьменства[7]. Нават узорам старажытнарускіх (далей ст.-рускіх) былінаў пра кн. Уладзіміра і яго дружыну, на думку Шахматава, маглі служыць творы балгарскай народнай паэзіі пра кн. Святаслава[8].

А. Шахматаў падкрэсліваў, што менавіта царкоўнаславянская мова стала асновай рускай літаратурнай мовы, якая ў сваім лексічным і сінтаксічным складзе і дагэтуль застаецца ў значнай ступені царкоўнаславянскай[9]. Руская літаратурная мова, сцвярджаў ён, з'яўляецца перанесенай на рускую глебу царкоўнаславянскай, якая паступова насыцілася ўсходнеславянскімі элементамі[10]. Гэтая думка падтрымлівалася і іншымі ўплывовымі славістамі, якія падзялялі высновы А. Шахматава[11], хаця савецкія вучоныя імкнуліся іх абвергнуць[12]. Зразумела, руская літаратурная мова не развівалася непасрэдна ці напярэці ад эпохі Кіеўскай Русі[13], „стартавай базай“ для яе паслужыла царкоўнаславянская мова Масковіі XVII—XVIII ст., а ў канцы XVIII — пачатку XIX ст. яна зазнала моцны ўплыў французскай мовы[14], але гэта не перашкаджала расійскім вучоным разглядаць мову Кіеўскай Русі як пачатковы этап рускай літаратурнай мовы.

Традыцыйны погляд вызначаў у пісьменстве Кіеўскай Русі толькі адну мову — царкоўнаславянскую, з усходнеславянскімі дамешкамі (большымі ці меншымі ў залежнасці ад жанру помніка). Праўда, А. Шахматаў меркаваў, што царкоўнаславянская мова стала размоўнай для эліты (пераважна духавенства) Кіева, што прывяло да ўтварэння размоўнага кайнэ Кіева[15]. Аднак у большасці выпадкаў у гутарцы мясцовага насельніцтва захоўваўся свой дыялект, які, праўда, у слабой ступені адлюстроўваўся ў пісьмовых тэкстах.

Паводле традыцыйнай канцэпцыі ў Кіеўскай Русі існаваў культурны білінгвізм: пісьмовая царкоўнаславянская мова функцыянавала ў пісьменстве, а гутарковая ўсходнеславянская — у

вуснай галіне, знаходзячы нераўнамернае і ў цэлым слабое адлюстраванне ў пісьмовых помніках. Запазычаная ад балканскіх славян мова ўжывалася ў кніжнай сферы і была пэўным чынам унармавана на ўзор замежнай традыцыі. Асобныя ўсходнеславянскія элементы хаця і рана праніклі ў склад гэтай мовы, былі ў цэлым нязначныя. Апрача відавочных царкоўнаславянстваў, якія структурна (фанетычна і марфалагічна) адрозніваліся ад усходнеславянскіх элементаў, ва ўсходнеславянскай гутарцы прысутнічала вялізная колькасць элементаў, агульных з царкоўнаславянскай мовай. Паміж дзвюма мовамі існавалі пераходныя сферы дыскурсу, блізкія, верагодна, да вуснай гаворкі — гэта былі юрыдычна-актавыя тэксты, якія адлюстроўвалі гібрыдную, мяшаную мову[16].

Некаторыя погляды А. Шахматава цяпер выглядаюць анахраністычна, напрыклад, меркаванне пра тое, што царкоўнаславянская мова магла быць гутарковай у той ці іншай страце насельніцтва[17]. Паводле свайго генезісу царкоўнаславянская мова была кніжнай мовай, прызначанай для абслугоўвання хрысціянскага набажэнства і царкоўнага дыскурсу, і ніколі не была гутарковай у ніводнага славянскага народа. Аднак адрозненне паміж паўднёvasлавянскімі і ўсходнеславянскімі мовамі на той час было нязначнае і закранала толькі асобныя рысы[18].

У цэлым погляды А. Шахматава падзяляліся большасцю вучоных XX ст., як расійскіх, так і замежных (В. Истрын, Л. Шчэбра, М. Дурнаво, А. Исачанка, А. Сялішчаў, Б. Унбегайн, Г. Лант, Л. Булахоўскі, М. Трубяцкой, М. Талстой і інш.). Буйны расійскі мовазнавец А. Сабалеўскі таксама згаджаўся, што царкоўнаславянская мова зрабілася літаратурнай мовай Кіеўскай Русі, дзе хаця і набыла ўсходнеславянскія рысы, але захоўвала свае асаблівасці да XVIII ст.[19] Аднак пазней ён лічыў, што ў пісьменстве Кіеўскай Русі склаліся дзве літаратурныя мовы: царкоўнаславянская і ст.-руская, адносячы да апошняй толькі мову юрыдычна-актавых крыніц — чыста ўсходнеславянскую мову[20]. Падобных поглядаў пазней трымаліся таксама А. Шахматаў і М. Дурнаво[21]. Нечаканае развіццё гэты погляд знайшоў у сярэдзіне XX ст.

Аўтахтонная канцэпцыя

Малапрыкметны, але дастаткова кваліфікаваны мовазнавец С. Абнорскі ў 1934 г. выказаў, а ў 1946 г. паўней абгрунтаваў канцэпцыю пра самабытнасць ст.-рускаяй мовы[22]. Паводле гэтай канцэпцыі, першая літаратурна-пісьмовая мова Кіеўскай Русі была ўсходнеславянскай мовай, толькі пазней у яе склад былі занесены царкоўнаславянствы. Гэтая ст.-руская мова існавала ад самых пачаткаў пісьменства сярод усходніх славян (і нават раней) і доўга функцыянавала паралельна з прынесенай царкоўнаславянскай мовай. Царкоўнаславянскі ўплыў на яе першапачаткова адсутнічаў ці быў мінімальны, і толькі паступова (з XV ст., у час г. зв. 2-га паўднёvasлавянскага ўплыву) узмацніўся, праўда, аднабакова, галоўным чынам у лексічных і стылістычных адносінах.

На думку С. Абнорскага, апірышчам усходнеславянскага элемента быў Ноўгарад, які не меў трывалых сувязяў з Візантыяй; менавіта з Поўначы ст.–руськая літаратурная мова распаўсюджвалася па Русі, а славянізацыя ішла з Поўдня, з Кіева[23]. Гэтая паўночнаруськая мова, паводле Абнорскага, адрознівалася стылістычнай і сінтаксічнай прастасцю і адсутнасцю царкоўнаславянізмаў пры наяўнасці слядоў больш ранніх запазычанняў са скандынаўска–германскага арэалу[24]. Праўда, ужо ў пасляваенны час даследчык адмовіўся ад гіпотэзы пра адпачатныя кантакты Паўночнай Русі з германскім і заходнеславянскім светам. У манаграфіі 1946 г., наадварот, падкрэслівалася самабытнасць і самастойнасць развіцця ст.–руськай мовы, у якую ў лепшым выпадку пранікалі ізаляваныя, амаль непрыкметныя запазычанні, прычым германскія сярод іх (прысутныя ў мове „Руськай Праўды“) не згадваліся зусім[25].

Паводле аўтахтоннай канцэпцыі, у Кіеўскай Русі існаваў білінгвізм, які праяўляўся ў пісьмова–літаратурных тэкстах, дзе выступалі дзве літаратурныя мовы: ст.–руськая і царкоўнаславянская. Гэты погляд, да якога схіляўся ўжо А. Сабалеўскі, прарэчыў традыцыйным поглядам. Высновы Абнорскага і яго прыхільнікаў былі дыяметральна супрацьлеглыя высновам, да якіх прыходзілі Шахматаў і іншыя вучоныя пры знаёмстве з тымі самымі помнікамі. Асаблівую пікантнасць сітуацыі надаваў той факт, што С. Абнорскі з’яўляўся прызнаным вучнем А. Шахматава[26].

Выказаны ў 1934 г. погляд С. Абнорскага нарадзіў тады цэлую дыскусію, якая, аднак, не трапіла ў друк[27]. Але пасля 2–й сусветнай вайны аўтахтонная канцэпцыя атрымала асабістую ўхвалу І. Сталіна[28] і на пэўны час зрабілася афіцыйнай догмай у савецкім мовазнаўстве. Яна ўвайшла ва ўсе навучальныя праграмы і падручнікі па гісторыі рускай літаратурнай мовы, прапагандавалася ў папулярных выданнях і перыядычным друку. Аднак пасля смерці Сталіна „яе аўтарытэт рэзка зменшыўся“, як сарамліва пісалі савецкія аўтары[2], і яна ўжо больш не папулярывалася[30].

Крыху інакшы погляд на паходжанне літаратурна–пісьмовай мовы Кіеўскай Русі меў Л. Якубінскі[31], які ў пэўнай ступені прызнаваў вядучую ролю царкоўнаславянскай мовы. Аналізуючы мову варажскіх дамоў з грэкамі X ст., ён прыйшоў да высновы, што царкоўнаславянская мова напачатку выконвала функцыі адміністрацыйнай мовы Русі[32]. Пасля хрысціянізацыі краіны яна зазнала некаторы ўсходнеславянскі ўплыў, што прывяло да стварэння ст.–руськай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы[33]. Аднак ст.–руськая мова ўзнікла самастойна, як перадача славянскімі літарамі жывой усходнеславянскай гутаркі[34]. Царкоўнаславянская мова саступіла ст.–руськай сваю ролю афіцыйнай мовы[35], і на жывой народнай гутарцы з пачатку XI ст. пісаліся акты і юрыдычныя кодэксы[36], а таксама некаторыя літаратурныя творы (да якіх даследчык аднёс казанне Лукі Жыдзяты, павучанне Ўладзіміра Манамаха і „Слова пра паход Ігаравы“) [37]. На яго думку, „царкоўнаславянская мова ператварылася ў стылістычную разнавіднасць ст.–руськай літаратурнай мовы“ [38].

Як можна заўважыць, аўтахтонная канцэпцыя з’яўляецца люстэркавым адбіткам традыцыйнай канцэпцыі: там — напачатку царкоўнаславянская мова, якая паступова насычаецца мясцовым элементам, тады як у Абнорскага — напачатку ўсходнеславянская мова, якая паступова прымае прышлы, чужынны элемент. Аднак тэорыя Абнорскага ў сваёй эмпірычнай і тэарэтычнай базе

атрымліваецца слабейшай за традыцыйную. Таму для знаходжання „карэнных рускіх асаблівасцяў рускай у сваім абліччы мовы“[39] ён патрабаваў даследаваць у ст.–рускіх тэкстах перш за ўсё ўсходнеславянскі элемент, паколькі ўвага да царкоўнаславянскіх элементаў, на думку Абнорскага, была перабольшана[40]. Фактычна, гэтым ён заклікаў да маніпуляцыі моўнымі адзінкамі[41].

Зразумела, што ў вачах улады аўтахтонная канцэпцыя мела перавагу над канцэпцыяй імпартавання, паколькі пастулавала наяўнасць ранняй ды развітай дзяржаўнасці і культуры ва ўсходніх славян. З 1930–х г. у працах некаторых савецкіх гісторыкаў і філолагаў (Б. Грэкава, А. Арлова, М. Прыселкава і інш.) сцвярджалася самабытнасць і высокі ўзровень культуры Кіеўскай дзяржавы, яе этнічнае і культурнае адзінства. Аўтахтонная канцэпцыя з лінгвістычнага боку цудоўна абгрунтоўвала гэтыя цверджанні, тады як канцэпцыя імпартавання якраз замінала ім. Традыцыйная канцэпцыя прызчыла дзяржаўнай ідэалогіі, якая пачала распаўсюджвацца з 1930–х г., а з 1940–х зрабілася афіцыйнай палітыкай, што дасягнула свайго апагею ў кампаніі супраць касмапалітызму.

Прыхільнікі аўтахтоннай канцэпцыі сыходзілі з таго, што ў X ст. у Кіеўскай Русі склалася высокая культура пісьменства, заснаваная выключна на мясцовай традыцыі, а ст.–руская літаратурная мова ўзнікла яшчэ ў дагістарычную эпоху[42]. Таму С. Абнорскі ў сваёй манаграфіі падкрэсліваў архаічнасць мовы помнікаў, абраных ім для разгляду[43], хаця паводле часу стварэння яны адносіліся сама раней да пачатку XI — канца XII ст. Тым не менш, свае пабудовы прыхільнікі аўтахтоннай канцэпцыі адносілі ў дагістарычныя часы (VIII—X ст.), ад якіх не дайшло ніякіх пісьмовых звестак і пра якія бракавала пэўных гістарычных дадзеных.

Погляды на паходжанне пісьма ва ўсходніх славян

Аўтахтонная канцэпцыя *sua conditio sine qua non* мела прыпушчэнне аб раннім развіцці пісьма сярод усходніх славян. Менавіта пры ўмове ранняга старту пісьменства Кіеўскай Русі можна было вытлумачыць аднастайнасць і ўнармаванасць мовы яе першых помнікаў. Знаходкі гнёздаўскага надпісу ў 1949 г. і берастовых граматы ў 1951 г., здавалася, падмацоўвалі гэтае прыпушчэнне.

З’яўленне пісьма савецкая навука адносіла ў дадзяржаўную эпоху[44]. Пад час кампаніі па барацьбе з касмапалітызмам у канцы 1940–х — пачатку 1950–х г. улады стымулявалі пашы-рэнне ў навуковым асяроддзі гіпотэз аб раннім ды самабытным узнікненні „руськага“ пісьма[45], якія нярэдка падаваліся на правах фактаў[46]. Як даводзіў Дз. Ліхачоў, пісьменства ў Кіеўскай Русі прайшло доўгі час развіцця па–за межамі багаслужбовай літаратуры яшчэ да афіцыйнага хрышчэння, так што ў розных рэгіёнах Русі маглі самастойна ўзнікнуць нават розныя сістэмы пісьма[47]. Той самай думкі пра ранняе дахрысціянскае развіццё ст.–руськага пісьма трымаліся М. Ціхаміраў[48] і П. Чарных[49]. На думку апошняга, глагалічнае пісьмо ўзнікла ў Паўночным Чарномор’і ў выніку развіцця „рыс і рэзаў“ задоўга да Кірылы і Мяфодзія[50]. С. Абнорскі нават дапускаў узнікненне ўсходнеславянскага пісьма ў часы дзяржавы антаў (III—IV ст.)[51], вядомай са

згадак антычных гісторыкаў. Праўда, неўзабаве П. Кузняцоў быў вымушаны адмаўляць існаванне самабытнага пісьма ў дахрысціянскія часы[52]. Але і пазней некаторыя аўтары дапускалі стыхійнае складванне нейкага „протапісьма“ ва ўсходніх славян да Мараўскай місіі[53]. Час ад часу рабіліся спробы абгрунтаваць існаванне дахрысціянскіх „протаазбук“ ці ранніх кірылічных азбук[54], што заўжды выклікала скептыцызм у спецыялістаў[55].

Усе такія „гіпотэзы“ грунтаваліся на няясных і фрагментарных звестках розных гістарычных крыніц, а таксама на сумнеўных ці проста неверагодных інтэрпрэтацыях розных эпиграфічных і археалагічных матэрыялаў, што дапускалі неадназначнае тлумачэнне[56]. Іх аўтары імкнуліся давесці самабытны і арыгінальны характар славянскага (а часта — выключна „рускага“) пісьма, ігнаруючы ўплыў больш развітых культур і адмаўляючы запазычанне ад суседзяў[57].

Між тым, суседнія з Руссю культуры мелі ўсталяваныя сістэмы пісьма: грэцкае пісьмо Візантыі, заходнееўрапейская лацінка, рунічнае скандынаўскае і рунічнае цюркскае, яўрэйскае пісьмо Хазарыі, а з канца IX ст. — і славянскае ў Балгарыі[58]. Неверагодна, што ў такім атачэнні ўсходнія славяне маглі займацца вынаходніцтвам ці ўдасканаленнем нейкіх „рыс і рэзаў“ або „протапісьма“, як сцвярджалі прыхільнікі ідэі самабытнага паходжання „рускага“ пісьма. Сапраўды, шмат якія народы ў Паўночным Прычарнамор’і, не маючы сталага пісьменства, ужывалі нейкія знакі накшталт рунаў ці рысак. Але гэтыя знакі выкарыстоўваліся толькі для аказіянальных ці манументальных кароткіх надпісаў (родавыя знакі і імёны) на камянях, дрэве, кераміцы, цэгле і не маглі развіцца ў самабытнае пісьменства[59]. Ва ўсялякім выпадку, фанетычныя алфавіты ў свеце пашыраліся практычна заўжды шляхам запазычання[60].

Крытыка аўтахтоннай канцэпцыі і яе карэктывы

Пасля смерці Сталіна ў СССР пачалі раздавацца крытычныя галасы супраць гіпотэзы Абнорскага і ўжытай ім метадалогіі ды аргументацыі[61]. Ужо напачатку 1950–х г. рашуча выступаў супраць яе Б. Ларын[62]. У канцы 1950–х г. з крытыкай беспадстаўных і недарэчных цверджанняў Абнорскага і яго паслядоўнікаў выступіў У. Левін[63]. Тады ж акрэсліў гіпотэзу Абнорскага як кан’юнктурную В. Вінаградаў[64], найбольш уплывовая асоба ў савецкім мовазнаўстве[65]. Але толькі ў сваёй пасмяротнай працы ён з усёй пэўнасцю ахарактарызаваў гэтую гіпотэзу як тэндэнцыйную, аднабаковую і антыгістарычную[66]. Выступілі супраць аўтахтоннай канцэпцыі і вучоныя ў замежжы[67]; ці не найбольшы ўнёсак па яе дыскрэдытацыі належыць А. Ісачанку[68].

Прычына недаверу навукоўцаў да гіпотэзы Абнорскага палягае не толькі ў яе відавочнай кан’юнктурнасці і спрэчнай аргументацыі, але таксама і ў тым, што яна спараджае некаторыя супярэчлівасці. Так, калі прыняць ідэю аб самабытнасці ст.–рускай мовы, то цяжка вытлумачыць, як у слабаразвітым грамадстве Кіеўскай Русі, ды яшчэ ў дагістарычныя часы магла самастойна з’явіцца такая складаная і распрацаваная сістэма, як ст.–руская мова, з яе рознастылёвасцю і шматжанравасцю. Адэпты аўтахтоннай канцэпцыі напачатку адводзілі гэты аргумент спасылкамі

на раннее развіццё ў дагістарычныя часы, аднак усур'ёз прымаць іх цверджанні было немагчыма[69].

Таксама паводле Абнорскага атрымлівалася, што мова Кіеўскай Русі (па меншай меры, яе юрыдычна–актавая сфера) з'яўляецца фіксацыяй усходнеславянскай гаворкі[70]. Але на той час гаворка была звязана з тым ці іншым дыялектам і не магла мець адзінай стабільнай нормы, тады як нават у юрыдычна–актавых помніках якраз назіраецца пэўная стабільнасць і слаба праяўляюцца дыялектныя ўплывы[71]. Першыя і самыя раннія помнікі фіксуюць зусім не дыялектнае маўленне[72].

Каб адвесці гэты аргумент, прыхільнікі аўтахтоннай канцэпцыі высоўвалі шэраг гіпотэз: 1) ст.–руская мова склалася на грунце вуснага кайнэ Кіева[73], хаця доказаў яго існавання так і не было прыведзена пасля Шахматава[74]; 2) дыялектная адметнасць ва Ўсходняй Славіі ў IX—XI ст. была нязначная, што неверагодна[75]; 3) наддыялектны характар ст.–рускай літаратурнай мовы, што склаўся ў выніку мяшання дыялектаў[76] (але калі паспела адбыцца такое мяшанне і чаму няма яго адлюстравання ў іншых помніках, апрача кіеўскіх?)[77]; 4) мінімальнасць адрозненняў паміж прышлай мовай і мясцовымі дыялектамі[78], што неверагодна, улічваючы сакральны і штучны характар царкоўнаславянскай мовы[79].

Апрача таго, Абнорскага дакаралі ў аднабаковым і тэндэнцыйным падборы моўнага матэрыялу, да таго ж вельмі сціпла і непаказальна[80]. Пры аналізе ст.–рускай мовы ён звярнуўся ўсяго да 4 помнікаў: „Малення“ Данілы Заточніка“ (спісы XVI ст. і пераважна XVII ст.), „Слова пра паход Ігаравы“ (паводле спіса прыкладна XVI ст.), „Павучання Ўладзіміра Манамаха“ (спіс з Лаўрэнцьевага летапісу 1377 г.) і „Рускай праўды“ (спіс у складзе Наўгародскай кормчай 1282 г.)[81]. Аднак сваю гіпотэзу ён пабудоваў галоўным чынам на аналізе „Рускай праўды“ — найбольш старажытнага твора, у мове якога тым не менш прысутнічалі царкоўнаславянскія элементы[82]. Гэта не перашкодзіла яму зрабіць выснову, што помнік мае ўсходнеславянскую аснову, на якую наклаліся царкоўнаславянскія, абвешчаныя пазнейшымі ўстаўкамі перапісчыкаў[83]. Праўда, усе іншыя помнікі, прыцягнутыя да разгляду С. Абнорскім, дэманстравалі яшчэ большую прысутнасць царкоўнаславянскага, што даследчык тлумачыў жанравай спецыфікай ды награвашчаннем пазнейшых эпох[84].

Тым не менш, прыцягненне разнастайных помнікаў прымусіла Абнорскага і яго паслядоўнікаў казаць ужо не аб адсутнасці царкоўнаславянскага ўплыву, а аб тым, што „доля царкоўна--славянскага ўздзеяння... вагаецца ў залежнасці ад помніка“[85]. Такім чынам, першапачатковы тэзіс пра самастойнасць і самабытнасць ст.–рускай мовы быў пакрысе скарэктаваны.

У паслясталінскія часы высновы Абнорскага былі кваліфікаваныя як занадта катэгарычныя і не заўжды абгрунтаваныя, хаця і правільныя ў сваёй існасці[86]. Толькі асобныя з прыхільнікаў Абнорскага захоўвалі вернасць усім яго палажэнням[87]. Асабліва пікантна выглядалі іх аповеды пра дахрысціянскае ўзнікненне пісьменства на Русі[88]. Але прыхільнікі традыцыйнай канцэпцыі атрымалі магчымасць выказаць і абгрунтаваць свае погляды ў СССР[89], хаця іх ганілі як памылковыя і фантастычныя, не абгрунтаваныя фактычным матэрыялам[90]. У сувязі з гэтым крытыку зазнаў нават А. Шахматаў[91].

Аднак аўтахтонная канцэпцыя захавалася ў сваёй аснове: у пісьменстве Кіеўскай Русі існавалі дзве літаратурныя мовы — царкоўнаславянская і ст.-руская, а ў вуснай сферы — яшчэ і дыя-лектная ўсходнеславянская гаворка[92]. Такім чынам, у Кіеўскай Русі фактычна было прызнана існаванне ў адну эпоху цэлых трох і нават больш моў[93]! Гэты погляд зрабіўся ў савецкім мовазнаўстве аксіёмай і, падтрыманы ўладай, увайшоў ва ўсе падручнікі і навучальныя праграмы, стаў абавязковым для ўкраінскіх[94] і беларускіх[95] мовазнаўцаў, а таксама для славістаў у „братніх краінах сацыялізму“[96]. Расійскім вучоным у сталіцах дазвалялася падтрымліваць альтэрнатыўныя ідэі ці аспрэчваць некаторыя палажэнні афіцыйнай канцэпцыі, але для „малодшых братоў“ на перыферыі гэта было амаль немагчыма.

Калі з царкоўнаславянскай мовай і ўсходнеславянскімі дыялектамі ніякіх тэарэтычных праблем не было, то генезіс і функцыянаванне ст.-рускай мовы выклікалі шмат пытанняў. Па-першае, няяснай заставалася структура гэтай мовы: наколькі значнымі былі ў ёй дамешкі царкоўнаславянства і якімі граматычнымі, лексічнымі і сінтаксічнымі рысамі яна адрознівалася ад царкоўнаславянскай[97]? Многія такія рысы, што лічыліся спецыфічна ст.-рускімі, прысутнічалі і ў царкоўнаславянскай мове. Па-другое, як размяжоўваліся функцыі паміж дзвюма пісьмовымі мовамі, калі яны былі „блізкароднасныя, але самастойныя мовы“[98]? Па-трэцяе, няясны быў склад помнікаў ст.-рускай мовы: розныя аўтары налічвалі розную колькасць тэкстаў. Як вынік, ст.-руская мова або пашыралася на ўсё пісьменства Кіеўскай Русі[99] ці на ўсё арыгінальнае і перакладное пісьменства[100], або зводзілася да некалькіх помнікаў (мастацкія творы з моцным фальклорным струменем — перш за ўсё „Слова пра паход Ігаравы“, нягледзячы на значную прысутнасць у ім царкоўнаславянства, — летапісы, павучанне ўладзіміра Манамаха, маленне Данілы Заточніка, некаторыя казанні)[101]. Спрэчным заставалася аднясенне сюды юрыдычна-актавых тэкстаў: адны савецкія даследчыкі выводзілі іх за межы літаратуры (і разглядалі як „дзелавое“ пісьменства)[102], тады як іншыя, наадварот, лічылі ці не самымі яркімі ўзорамі ст.-рускай мовы[103], адносячы да іх таксама берастовыя граматы[104]. Па-чацвёртае, няясныя былі суадносіны гэтай мовы з жывой гутаркай. Напачатку савецкія мовазнаўцы спрабавалі атаясамліваць ст.-рускую пісьмовую мову з тагачаснай жывой гаворкай, але пазней, наадварот, адзначалі дыстанцыю паміж імі і нават падкрэслівалі штучнасць пісьмовай мовы ды яе наддыялектны характар[105]. Для развязання ўсіх гэтых супярэчлівасцяў было прапанавана некалькі тэорый.

Кампрамісныя тэорыі

Аўтахтонная канцэпцыя ў сваіх крайнасцях прэрэчыла здароваму сэнсу многіх мовазнаўцаў. Але ўласны патрыятызм шмат якім расійскім даследчыкам замінаў прызнаць чужыннюю мову сродкам пісьмовай камунікацыі Кіеўскай Русі. Прапанаваныя імі кампрамісныя тэорыі так ці інакш спалучалі або мірылі абедзве канцэпцыі. Найбольш вядомымі з іх сталі тэорыя „тыпаў мовы“ В. Вінаградава, „стылёвая“ тэорыя, распрацаваная Р. Вінакурам, а потым А. Яфімавым, тэорыя дыгласіі Б. Успенскага, значна меншую вядомасць атрымала ідэя гібрыднай мовы Б. Ларына. Папулярнасць той ці іншай тэорыі вызначалася не столькі яе зур’стычнымі вартасцямі, колькі ўплывоваасцю яе стваральніка ды шматлікасцю яго школы.

В. Вінаградаў лічыў, што ў Кіеўскай Русі існавала адна мова, але стылістычна (функцыянальна) дыферэнцаваная на 2 тыпы: кніжна–пісьмовы і народна–паэтычны, што былі замацаваныя за пэўнымі жанрамі ці тэмамі[106]. Адны тэксты (або жанры) адлюстроўвалі выключна кніжна–пісьмовы тып, тады як іншыя — амаль чысты народна–паэтычны. Паміж імі існавала шмат прамежковых тэкстаў (жанраў), напрыклад, летапісы, дзе гэтыя тыпы змешваліся і нават стваралі „цераспалосіцу“ стыляў альбо „прамежковых родаў гутаркі“ (ці „разнавіднасцяў“), у залежнасці ад змены аб’екта ці тэмы апавядання[107]. Гэта не былі стылі адной мовы, паколькі яны мелі свае сферы ўжытку і не ўкладваліся ў адзіную моўную структуру, але і не асобныя мовы, паколькі ім была ўласціва значная лексічная, граматычная і семантычная еднасць і яны выступалі ў адным творы ці нават сказе[108]. Гэта была „складаная сістэма мовы“ ці „дзве разнавіднасці мовы“.

Як можна меркаваць, гэтыя два тыпы склаліся ў залежнасці ад памеру царкоўнаславянскіх уплываў[109]. Кніжна–пісьмовы тып у Вінаградава раўназначны царкоўнаславянскай мове, насычанай усходнеславянскім элементам у ст.–рускіх аўтараў[110]. Уласна царкоўнаславянская мова для яго была абмежавана богаслужбовай і кананічнай літаратурай. Народна–паэтычны тып з’яўляецца ў Вінаградава літаратурнай апрацоўкай гутарковай усходнеславянскай мовы, адлюстраванай у фальклоры і вуснай традыцыі[111]. Гэты тып быў прадстаўлены, паводле Вінаградава, фактычна толькі адным помнікам: „Словам пра паход Ігаравы“; астатнія прыклады прыпадалі на фрагменты і выразы ў летапісах і некаторых іншых арыгінальных творах Кіеўскай Русі[112]. Паміж гэтымі тыпамі ўвесь час існавалі паліятывы — „прамежковыя роды гутаркі“, да якіх уласна і належалі астатнія творы.

Погляды Вінаградава на мову пісьменства Кіеўскай Русі былі непаслядоўныя[113]. Яшчэ ў 1938 г. ён трымаўся думкі А. Шахматава і лічыў літаратурнай мовай Кіеўскай Русі царкоўнаславянскую[114], а погляды Абнорскага тады ж характарызаваў як кан’юнктурныя[115]. Нават у пасляваенны час Вінаградаў казаў толькі пра адлюстраванне вуснай гутарковай традыцыі ці стыхіі ў мове ст.–рускіх помнікаў[116]. У сваіх пазнейшых працах ён то прызнаваў існаванне дзвюх моў у Кіеўскай Русі — царкоўнаславянскай (у літургічных і кананічных тэкстах) і ст.–рускай[117], то веў гаворку пра два тыпы толькі ўнутры апошняй мовы, лічачы царкоўнаславянскую мову толькі „адной з разнавіднасцяў“ ст.–рускай мовы[118]. Услед за В. Вінаградавым і іншыя вучоныя пачалі лічыць царкоўнаславянскую мову стылістычнай разнавіднасцю ст.–рускай мовы[119]. Аднак некаторыя вучоныя выступілі супраць такога залучэння царкоўнаславянскай мовы ў склад ст.–рускай[120]. Пазней Л. Жукоўская ўсур’ёз спрабавала давесці, што царкоўнаславянскія тэксты Евангелля адносяцца да ліку помнікаў ст.–

руської мови[121], але гэта не знайшло падтрымкі нават у прыхільнікаў аўтахтоннай канцэпцыі[122]. Урэшце, было прапанавана разглядаць два тыпы Вінаградава як два варыянты царкоўнаславянскай мовы[123].

В. Вінаградаў апераваў нейкімі слабаўцямнымі „тыпамі мовы“, але паняцце тыпу ў яго было нагэтулькі няпэўнае, што магло аб’ядноўваць царкоўнаславянскую мову Евангелля і мову царкоўнага казання (напрыклад, „Слова пра закон і дабрадаць“ мітрапаліта Іларыёна, у якім прысутнічае слабы ўсходнеславянскі элемент). Вінаградаўскі паслядоўнік А. Гаршкоў, які спрабаваў самастойна разабрацца ў гэтых двух тыпах мовы, не мог прыдумаць нічога лепшага за „дзве асобныя (хаця і падобныя) структуры, што наблізіліся і ўзаемадзейнічаюць паміж сабой“[124]. Урэшце, тэорыя Вінаградава была раскрытыкаваная ў замежжы і СССР як няясная, супярэчлівая і неабгрунтаваная[125], хаця ў 1960—70-я г. яе падтрымлівалі некаторыя вучоныя[126]. Напэўна, адчуваючы слабасць сваіх пабудов, вучоны ў апошняй сваёй працы ўжо не згадваў пра „два тыпы“[127]. Першапачаткова Вінаградаў казаў пра тры тыпы пісьмовай мовы Кіеўскай Русі: царкоўна-рэлігійны, літаратурна-мастацкі, актава-юрыдычны. Першы тып быў заснаваны на царкоўнаславянскай стыхіі, апошні на ўсходнеславянскай, а сярэдні ўяўляў сабой іх сумяшчэнне[128]. Пры стварэнні сваёй тэорыі Вінаградаў пакінуў два першыя тыпы, а трэці проста выдаліў за межы літаратурна-пісьмовай мовы[129], „вярнуўшы“ яго назад толькі ў мову Масковіі XVII ст.[130]

На самай справе, тэорыя Вінаградава была толькі трансфармацыяй „стылёвай“ тэорыі, выкладзенай яшчэ ў даваенны час Р. Вінакурам і развітай потым А. Яфімавым. Вінакур вылучыў у пісьменстве Кіеўскай Русі тры стылі: царкоўна-кніжны, „дзелавы“ і літаратурны, адпаведна тром асноўным групам помнікаў — царкоўным, юрыдычна-актавым і літаратурным[131]. Далейшае развіццё гэты погляд знайшоў у А. Яфімава, які атаясаміў стылі з жанрам. У пісьменстве Кіеўскай Русі ён вылучаў столькі стыляў, колькі было вядома жанраў ці відаў дыскурсу, не прамінаючы акты і кодэксы (дакументальна-юрыдычны стыль) і берастовыя граматы (эпістальны стыль)[132]. Гэтыя стылі былі аб’яднаныя ў дзве буйныя групы: свецкія і царкоўна-літаратурныя[133], апрача таго існавалі рознастылёвыя, мяшаныя творы (напрыклад, павучанне Манамаха). Усе стылі ўтваралі адзіную літаратурна-пісьмовую мову Кіеўскай Русі[134]. Погляды Яфімава былі крытыкаваныя за механічнасць і супярэчлівасць[135], таксама як і сама ідэя „трох стыляў“[136]. Гэтая ідэя відавочна была перанятая з „трох шыляў“ М. Ламаносава[137]; сам Р. Вінакур характарызаваў тры вылучаныя ім стылі як „высокі, урачысты“, „нізкі, побытавы“ і „сярэдні“[138]. Як і ў Ламаносава, розніца паміж стылямі залежала ад долі царкоўнаславяннізмаў[139]. Тым не менш, „стылёвая“ тэорыя знайшла падтрымку многіх вучоных[140] і зрабілася даволі папулярнай[141]. Яна стварала ўражанне, што моўная неаднастайнасць ст.-рускіх помнікаў мае навуковае тлумачэнне і знойдзены нейкі ключ, які дазваляе аб’яднаць у адно мову і літургічных тэкстаў, і грамат. Гэтая тэорыя была зручная і тым, што сцвярджала існаванне ў Кіеўскай Русі адной літаратурна-пісьмовай мовы[142].

Фактычна, канцэпцыя Вінаградава апісвае культурны білінгвізм („суадносны дзвюх гутарковых стыляў“) своеасаблівага тыпу, які праяўляўся ў жанрава-стылёвай сферы: адна мова

функцыя навала пераважна ў кніжна-пісьмовай сферы, другая — у народна-паэтычнай. Таму заканамерным развіццём гэтай канцэпцыі стала дыгласійная тэорыя Б. Успенскага[143].

Тэорыя, распрацаваная Б. Успенскім у 1980-я гг.[144], зыходзіць з таго, што ў Кіеўскай Русі існаваў білінгвізм спецыфічнага тыпу — дыгласія, пры якой царкоўнаславянская мова і ўсход-неславянская гутарка былі функцыянальна размежаваныя. Царкоўнаславянская мова функцыянавала ў прэстыжных, „высокіх“ жанрах (імі былі кніжныя сферы), а ўсходнеславянская — у непрэстыжных, „нізкіх“ (вусныя і актава-юрыдычныя). Члены моўнага калектыву ўспрымалі гэтыя мовы як адзіную мову, якая рэалізавалася ў дзвюх формах: кніжнай і някніжнай (пераважна вуснай). Тэорыя Ёспенскага была падтрымана некаторымі вучонымі[145], пераважна на Захадзе[146], але ў многіх яна выклікала крытыку[147]. У СССР нават рыхтаваўся пагром гэтай тэорыі як непатрыятычнай, паколькі яна, на думку крытыкаў, не толькі адмаўляла функцыянаванне ст.-руської мовы ў пісьмова-літаратурнай сферы і ўздымала ролю царкоўнаславянскай мовы, але і абгрунтоўвала немагчымасць узнікнення літаратурна-пісьмовай мовы на грунце мясцовай гаворкі ўсходніх славян[148].

Паводле Ёспенскага, у Кіеўскай Русі было дзве літаратурна-пісьмовыя мовы, паміж якімі адбывалася пераключэнне, у залежнасці ад змены камунікацыйных устаноў (тэматыкі выказвання) карыстальніка[149]. Выбар таго ці іншага элемента быў абумоўлены ўстаноўкамі карыстальніка: калі ён захоча, то „можа карыстацца (у той ці іншай ступені) рус<кімі> формамі“[150]. Але не ва ўсіх выпадках (і такіх выпадкаў больш) гэтыя ўстаноўкі можна было вызначыць і не заўсёды яны самі праяўляліся. Тады даследчыку нічога не заставалася, як падзяляць тэксты паводле іх жанравай характарыстыкі[151]. Такім чынам, дыгласійная тэорыя Ёспенскага апісвала толькі характар пераключэння кодаў (якое магло адбывацца нават у адным сказе)[152] і прыроду чаргавання гэтых кодаў, але яшчэ не вызначала характар самой ст.-руської мовы. Лепшыя ілюстрацыі такіх пераключэнняў і чаргаванняў былі ўзятыя аўтарам з тэкстаў XVI—XVII ст., калі ўжо адрозненне ўсходнеславянскіх і царкоўнаславянскіх элементаў усведамлялася і лёгка кантралявалася пісцамі.

Дыгласійная тэорыя таксама не магла вытлумачыць, чаму адны сферы камунікацыі належаць да „высокіх“, а іншыя да „нізкіх“. К.—Д. Зеeman тлумачыў гэта тым, што сферы права, суда, гандлю і канцылярыі фіксавалі вусныя акты мовы, тады як літаратура, асабліва тая, што ішла з Візантыі (перакладная), не была звязаная непасрэдна з фіксацыяй вусных формаў[153]. Таму актавае пісьменства адлюстроўвала вусную гаворку, хаця і не было непасрэднай гутарковай імпрывізацыяй; у ім былі формулы, але не было нарматываў, уласцівых кніжнаму пісьменству. Пры гэтым ён падкрэсліваў, што вусная мова права ўсходніх славян склалася задоўга да прыняцця імі хрысціянства.

Тэорыя Ёспенскага мела шумлівы поспех (праўда, хутчэй дзякуючы выключнай эрудыцыі аўтара і бліскучаму выкладу яго поглядаў), у 1980-я г. яна трыумфавала па славістычных кафедрах Еўропы і крыху спакойней — СССР, аднак у 1990-я г. надышло больш спакойнае і нават крытычнае стаўленне да яе[154]. Канцэпцыя дыгласіі ўвогуле нічога не тлумачыла і не вырашала. Фактычна,

яна апісвала размеркаванне сфераў ужытку гутарковай і пісьмовай моў, але такое размеркаванне ўласціва і сучаснай мове. Больш за тое, наяўнасць тэкстаў з мяшанай мовай здольна паставіць пад сумнеў само існаванне дыгласіі[155]. Хаця сам аўтар і не адмовіўся ад сваёй тэорыі, але ў артыкуле 1995 г. ён ніводнага разу не згадаў пра дыгласію[156]. У гэтым артыкуле ён вёў гаворку пра гібрыдную царкоўнаславянскую мову, на якой была напісана асноўная маса арыгінальных тэкстаў Кіеўскай Русі, а таксама стандартную царкоўнаславянскую мову. У свядомасці носьбітаў ст.–руская мова (якая ў аўтара перацякае ў рускую) і царкоўнаславянская выступалі як два рэгістры адзінай сістэмы, што ўзаемна дапаўнялі адзін аднаго. Фактычна, гэта азначала вяртанне да поглядаў Б. Ларына і да тэрміналагічных палятываў У. Вінаградава.

Б. Ларын лічыў ст.–рускую мову мяшанай, гібрыднай, у якой спалучаліся паўднёва– і ўсходнеславянскія элементы: у адных жанрах ці помніках пераважалі першыя, у іншых — апошнія[157]. На яго погляд, мяшанне адбывалася немінуча, паколькі ўсходнія славяне не маглі ў масе дасканала авалодаць прынесенай мовай. Пры гэтым некаторыя асобныя царкоўнаславянскія элементы маглі пранікнуць у жывое маўленне раней, чым у пісьменства[158]. Ён падкрэсліваў, што ў граматах і судовых кодэксах ніколі не існавала чыста ўсходнеславянскай стыхіі без царкоўнаславянскіх дамешкаў[159]. Разам з тым, і ў царкоўных помніках толькі зрэдку адсутнічалі ўсходнеславянскія элементы[160]. Такім чынам, ст.–руская мова была ўтварэннем, сярэднім паміж царкоўнаславянскай мовай і ўсходнеславянскай гаворкай. Ідэя гібрыднай мовы (у тэрмінах таго часу — амагальмнай), у якой царкоўнаславянскія і ўсходнеславянскія элементы суадносіліся ў залежнасці ад жанру помніка, раней выказвалася Р. Вінакурам[161].

Затуханне і плён дыскусій

У выніку зацятай дыскусіі пытанне аб кваліфікацыі мовы Кіеўскай Русі забыталася канчаткова[162]. Адны аўтары пачалі эклектычна спалучаць кампрамісныя тэорыі[163], тады як іншыя спрабавалі наогул скасаваць пытанне, абвясціўшы існаванне ў Кіеўскай Русі агульнаславянскай мовы, адзінай для паўднёвых і ўсходніх славян[164], што сустрэла крытыку[165]. З разбурэннем СССР пачало здавацца, што гэтае пытанне страціла сваю актуальнасць.

Абедзве канцэпцыі шукалі (і знаходзілі) свае аргументы ў тэкстах, часта аднолькавых. У ст.–рускіх помніках даследчыкі знаходзілі і царкоўнаславянскія, і ўсходнеславянскія элементы, якія камбінаваліся па–рознаму ў залежнасці ад жанру помніка і камунікацыі (дыскурсіўнай тэхнікі). Гэта сведчыць пра заганы метадалогіі даследчыкаў, так і пра моўную неадна-роднасць ст.–рускіх помнікаў. З аднаго боку, у Кіеўскай Русі існавалі жанры і творы, што вызначаліся выключна чыстай царкоўнаславянскай мовай ці наадварот, шырокай усходнеславянскай стыхіяй і мінімальнай колькасцю царкоўнаславянскіх элементаў, з другога, вядома шмат твораў прамежкавага, палятыўнага характару. Але сапраўдныя суадносіны адных і другіх элементаў вывучаліся ў лепшым выпадку на прыкладзе асобных помнікаў, да таго ж часта на падставе выбарак ці фрагментаў.

Зразумела, што пабудаваныя на такім нязначным матэрыяле тэорыі насілі спекуляцыйны ці схематычны характар[166]. Гэта хутчэй меркаванні, часта аздобленыя суб'ектыўнымі інтэрпрэтацыямі, чым пагрунтаваныя на практычных доследах высновы[167]. Толькі ў 1990–я г. з'явілася сістэмнае даследаванне, якое абапіралася на статыстычны ўлік дадзеных ужо значнай колькасці помнікаў Кіеўскай Русі, як арыгінальных, так і перакладных, перапісаных з паўднёваславянскіх арыгіналаў у розных рэгіёнах[168], хаця колькасць і жанравая разна-стайнасць помнікаў і тут далёка не вычарпальныя[169]. Праўда, папярэднія даследчыкі, што браліся пацвердзіць ці абвергнуць высновы Абнорскага, прыцягвалі значна менш матэрыялу: М. Мяншчэрскі аналізаваў 16 помнікаў, А. Яфімаў — 18, Б. Ларын — 23, А. Кавалеўская — 32, А. Гаршкоў — 55[170].

Яшчэ А. Гаршкоў спрабаваў з дапамогай лінгвістычнага крытэрыю вызначыць адрозненне паміж царкоўнаславянскай мовай і „народнай усходнеславянскай мовай“ (разумеючы пад ёй і дыялект, і мову пісьменства Кіеўскай Русі). Ён прыйшоў да высновы, што фанетычныя, марфалагічныя, словаўтваральныя і сінтаксічныя адрозненні паміж імі адсутнічаюць ці вельмі слабыя[171]. Адзіным магчымым крытэрыем магла б служыць лексіка, але яе галоўная частка з'яўляецца агульнай для дзвюх моў, а размежаванне адрознай лексікі не дастаткова выразнае[172]. На працягу XX ст. рабіліся спробы вызначыць уласна ўсходнеславянскую лексіку ў ст.–рускіх помніках, аднак іх вынік (далёка не бяспрэчны) не пераўзыходзіць сотні слоў[173], тады як агульная і ўласна царкоўнаславянская лексіка налічвае дзесяткі тысяч слоў. Таму Гаршкоў прапаноўваў вызначаць ст.–рускія помнікі паводле семантыкі і экспрэсіі іх лексікі, сінтаксічных асаблівасцяў і нават мастацка–выяўленчых прыёмаў (г. зн. дыкурсійных структур)[174]. У сувязі з гэтым ён патрабаваў усё больш тонкіх і глыбокіх доследаў, якія нібы толькі і здольныя вырашыць пытанне, без звяртання да генетычных (фармальных) параметраў[175]. Якраз такія параметры неаспрэчана сведчылі, што аснова царкоўнаславянскай мовы і мовы пісьменства Кіеўскай Русі — аднолькавая[176]. Праўда, насуперак логіцы А. Гаршкоў лічыў яе... „рускай“, паколькі, маўляў, стваральнікамі тэкстаў і іх карыстальнікамі былі „рускія“ кніжнікі[177]. Такой тэрміналагічнай эквілібрыстыкай вучоны спрабаваў вырашыць забытанае пытанне.

Заклучэнне

Пытанне аб паходжанні літаратурна–пісьмовай мовы Кіеўскай Русі доўгі час насіла акадэмічны характар. Аднак на пачатку 1930–х г. у СССР яно было штучна раздзымутае зусім не па навуковых прычынах. На замову ўлады (калі не прамымі інспірацыямі Сталіна) і ўзнікла аўтахтонная канцэпцыя, якая ў пасляваенны час здабыла поўную падтрымку савецкага кіраўніцтва[178]. Умяшанне ўлады не толькі справакавала працяглую дыскусію, але і ператварыла акадэмічнае пытанне ў палітычнае. Гэта ўскладніла вырашэнне ўсяго пытання ў паслясталінскія часы, калі недарэчнасці аўтахтоннай канцэпцыі ўжо маглі публічна крытыкавацца. Быў створаны шэраг складаных і ўвогуле неадэкватных тэорый з мэтай захаваць сутнасць канцэпцыі і прыстасаваць яе да новых фактаў і поглядаў, знайсці кампраміс паміж навукай і дзяржаўнай ідэалогіяй.

І справа тут была ўжо не ў сервілізме савецкіх мовазнаўцаў. Многія з іх шчыра падзялялі аўтахтонную канцэпцыю ці яе мадыфікацыі, паколькі гэта адпавядала іх патрыятычным пачуццям. Для многіх расійскіх аўтараў сама думка, быццам мова „вялікага і магутнага“ народа можа грунтавацца на нярускай, чужыннай аснове, здавалася хлуслівай ці непраўдападобнай[179]. Яны не маглі згадзіцца з тым, што духоўныя каштоўнасці іх народа могуць быць створаныя на чужой, прынесенай мове. Падобны падыход на самай справе з’яўляецца ненавуковым і антыгістарычным, паколькі гісторыя якраз сведчыць, што мовы больш развітых культур абслугоўвалі, нягледзячы на сваю чужынасць, камунікацыю менш развітых (прыклады, пачынаючы ад Вавілоніі да эпохі Рамантызму, добра вядомыя, каб іх прыводзіць). Аўтахтонная канцэпцыя якраз і была пакліканая абвергнуць гэта і абгрунтаваць з лінгвістычнага боку самабытнасць ды высокі ўзровень развіцця ўсходніх славян у старажытнасці.

Недахоп Абнорскага быў у тым, што ён, імкнучыся распаўсюдзіць сваю гіпотэзу на ўсё пісьменства Кіеўскай Русі, абапёрся толькі на ўсходнеславянскія элементы. Улік толькі гэтых элементаў абмяжоўваў „ст.-рускую мову“ некалькімі юрыдычна-актавымі помнікамі[180]. Сапраўды, менавіта ў такім аб’ёме помнікаў, на такой тэкставай базе (вельмі нешматлікай) і можа быць прызнана існаванне ст.-руускай мовы[181]. Гэтак разумелі яе А. Шахматаў, А. Сабалеўскі і шмат іншых вучоных[182]. Але ў такім выпадку адпадае неабходнасць у самім тэрміне „ст.-руская мова“, паколькі для гэтага лінгвіма не знаходзіцца этноніма (ніякіх „старажытных русаў“ не існавала[183], былі толькі ўсходнія славяне) і з большым правам яго замяняе тэрмін „усходнеславянская мова“. Гаворку можа весці пра ст.-рускую літаратуру ці кніжнасць, але не пра мову[184]. Для большасці расійскіх вучоных гэта здавалася нонсэнсам ці парадоксам[185]. Яны не маглі перамагчы ўласнага патрыятызму і адмовіцца ад традыцыйнага тэрміна, з якім былі звязаныя ўяўленні пра былую веліч іх дзяржавы[186].

Здавен расійскае імперскае гледжанне разглядала Кіеўскую Русь як пачатковы этап расійскай імперскай дзяржаўнасці. Адпаведна гэтаму яе мова ўважалася расійскімі вучонымі XIX ст. за пачатковы этап амаль выключна рускай літаратурнай мовы. Гэты погляд у цэлым быў акцэпаваны ў 1930–я г. і савецкай ідэалогіяй, хаця і з дамешкам інакшага разумення этнічнай ды моўнай гісторыі ўсходніх славян, а менавіта як супольнасці / спадчыны трох усходнеславянскіх народаў. Праўда, такое разуменне арыентавалася хутчэй на навукоўцаў УССР і БССР і было неабавязковае для расійскіх вучоных. І сапраўды, імпліцытна расійскае мовазнаўства на працягу ўсяго XX ст. лічыла ст.-рускую мову пачатковым этапам рускай мовы. Ва ўяўленні некаторых расійскіх вучоных Кіеўскую Русь наогул насяляў адзіны „рускі“ народ, а ўкраінцы і беларусы з’яўляліся толькі недзе з XIV ст., прычым са складу „рускага“ народа[187]. У такім выпадку тэрмін „ст.-руская мова“ аўтаматычна становіўся запатрабаваным як назва пачатковага этапу рускай мовы.

Таму гіпотэза Абнорскага была раскрытыкаваная савецкімі аўтарамі не за сваю ненавуковасць, а за тое, што абапіралася толькі на ўсходнеславянскія элементы[188]. Да ст.-руускай мовы трэба было далучыць не толькі некалькі юрыдычна-актавых крыніц, але — і галоўным чынам — усё велізарнае пісьменства Кіеўскай Русі. Менавіта на гэта і былі арыентаваныя ўсе карэктывы аўтахтоннай канцэпцыі і кампрамісныя тэорыі, што паўсталі ў 2–й палове XX ст. Усе яны так ці інакш спрабавалі звязаць гэтае багатае пісьменства з рускай мовай і крытыкавалі гіпотэзу

Абнорскага хутчэй у дэталях, чым па сутнасці[189]. У выніку, да ліку ст.–руськіх помнікаў прылучаліся ці не ўсе тэксты ўсходнеславянскага паходжання, напісаныя кірыліцай — усіх іх можна было прызнаваць варыянтамі адной мовы, яе тыпамі ці стылямі[190].

Сама шматлікасць ды складанасць прапанаваных карэктываў і тэорый ужо сведчыць пра іх неадэкватнасць. Да таго ж большасць аўтараў грунтавалася на матэрыяле параўнальна невялікага кола помнікаў, імкнучыся ахарактарызаваць не столькі мову помніка цалкам, колькі паказаць усходнеславянскі элемент у ім, прычым часта абмяжоўваючыся фрагментамі ці прыкладамі. У выніку ўзнікала карціна, што падпірала хутчэй ідэі даследчыка, чым адлюстроўвала моўную рэальнасць. Тым не менш, з дапамогай такіх „доследаў“ і „прац“ абгрунтоўваліся „навуковыя“ ідэі палітычна–прапагандыскай накіраванасці і граміліся няўгодныя навуковыя канцэпцыі, як гэта было, напрыклад, з тэорыяй Б. Успенскага[191].

Насамрэч можна казаць пра існаванне толькі адной літаратурна–пісьмовай мовы Кіеўскай Русі — царкоўнаславянскай[192]. У некаторых творах і жанрах у яе складзе прысутнічалі ўсходнеславянскія элементы, ці то як вынік памылак, ці то як арганічны складнік тагачаснай нормы, ці то як адлюстраванне народнай гутарковай стыхіі, аднак ва ўсіх выпадках яны былі нязначныя, каб даць пачатак іншай мове[193]. Гэта быў хутчэй усходнеславянскі (ці ст.–руські) варыянт (інакш — рэдакцыя) царкоўнаславянскай мовы. Пры жаданні, у яго складзе можна вылучаць народна–побытавыя ці эпічна–паэтычныя шыхты або плыні (аднак здаецца, што называць іх стылямі метадалагічна хібна, паколькі ў сучаснасці немагчыма адчуваць стылістычную афарбоўку старажытных тэкстаў, а стылеўтваральныя маркеры іх мовы практычна не вывучаныя).

Тым не менш, асобная мова ўзнікла ў Кіеўскай Русі — гэта мова юрыдычна–актавага пісьменства, заснаваная на ранейшай вуснай традыцыі права ўсходніх славян, але не без цар-коўнаславянскага ўплыву. Гэтая мова не выкарыстоўвалася для стварэння літаратурных твораў, таму можна спрачацца, ці лічыць яе літаратурнай мовай. У любым выпадку гэтая мова мела абмежаваны і даволі дакладна акрэслены ўжытак; менавіта яна і стала падмуркам для канцылярскай мовы ВКЛ з XIV ст.

[1] Гл.: Виноградов В. В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. Москва, 1958. (IV Международный съезд славистов: Доклады.) С. 4—6 (перадрук: Исследования по славянскому языкознанию. Москва, 1961. С. 4—113; Виноградов В. В. Избранные труды: История русского литературного языка. Москва, 1978. С. 65—151). У дэталях гісторыю пытання гл.: Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском и древнерусском литературном языке // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. Москва, 1987. С. 7—29, гл. асабліва с. 12—27.

[2] Якубинский Л. П. История древнерусского языка. Москва, 1953. С. 276. Усе інверсіі шрыфту ў цытаце належаць яе аўтару.

[3] Пад тэрмінам „стараславянская мова“ звычайна разумеюць мову самых старажытных помнікаў кірыла–мяфодзіўскай эпохі (IX—X ст.), у такім выпадку тэрмін „царкоўнаславянская мова“

адносіцца ўжо да пазнейшых па часе з'яўлення помнікаў, гл.: Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 9—10.

[4] Тэрмін „старабалгарская мова“, які адназначна ўказвае на этнічную аснову гэтай мовы, не падабаўся савецкім вучоным, якія аддавалі перавагу тэрміну „стараславянская мова“. Дыскусію па гэтым пытанні гл. напрыклад: Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 8, 10—12; Хабургаев Г. А. К вопросу о терминологическом обозначении объекта палеославистики // Вопросы языкознания. 1987. № 4. С. 59—68.

[5] Гл. шэраг яго асноўных прац, дзе закранаецца гэтае пытанне: Шахматов А. А. Курс истории русского языка. [2-е литограф. изд.] С.-Петербург, 1910—1911. Ч. 1. С. 60, 62; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Петроград, 1915 [репринтн. изд.] Москва, 2002 (Энциклопедия славянской филологии. Вып. 11.1.). С. XXXIX; Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. Ч. 1: Исторический процесс образования русских племён и наречий. Петроград, 1916. С. 81—83. Праца А. Шахматава 1913 г., прысвечаная паходжанню рускай мовы, была ў 1920—30-я г. у СССР галоўным падручнікам па гісторыі рускай літаратурнай мовы і мела некалькі перавыданняў (1925, 1930, 1936); далей цытуецца паводле апошняга савецкага выдання: Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. [4-е изд.] Москва, 1941. С. 60—62.

[6] Шахматов А. А. Курс истории русского... Ч. 1. С. 135.

[7] Тамсама, с. 201; Шахматов А. А. Введение в курс истории.... Ч. 1. С. 81—82.

[8] Гл. напрыклад: Шахматов А. А. Введение в курс истории... С. 82. Падставай для такой высновы яму служыла ўзнёслая мова кіеўскіх былін, насычаная царкоўнаславянствамі, а таксама змест некаторых з іх, звязаны з падзеямі ці асобамі балгарскай гісторыі, гл. таксама: Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 11—12, 81.

[9] Шахматов А. А. Очерк современного русского... С. 70—90; гл. таксама: Šachmatov A., Shevelov G. Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Literatursprache. Wiesbaden, 1960. (Slavistische Studienbücher, 1) P. 6—38. Прыведзены Шахматавым матэрыял тычыўся літаратурнай мовы і пазней папаўняўся дыялектным (гл.: Якубинский Л. П. История древнерусского языка... С. 113—118). Гл. таксама: Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка: Учебный словарь / Сост. П. Филковский. София, 1987. Т. 1—3.

[10] Шахматов А. А. Очерк современного русского... С. 69—70.

[11] Гл. напрыклад: Унбегаун Б. О. Разговорный и литературный русский язык // Oxford Slavonic papers. 1950. Vol. 1. P. 26—36; Unbegaun B. O. L'héritage cyrillo-méthodien en Russie // Cyrillo-Methodiana: Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven; 863—1963. Köln; Graz, 1964. (Slavistische Forschungen, 6) S. 470—482; Унбегаун Б. О. Язык русской литературы и проблемы его развития // VI-е Congrès international des slavistes, Prague, 7—13 аоыт, 1968: Communication de la délégation française et la délégation suisse. Paris, 1968. P. 129 і наст., Unbegaun B. O. Le russe littéraire est-il d'origine russe? // Revue des études slaves. 1965. Vol. 44. P. 19—28 (перадрук: Unbegaun B. O. Selected papers of Russian and Slavonic philology. Oxford, 1969. P. 299—311); Унбегаун Б. О. Историческая грамматика русского языка и её задачи // Язык и человек: Сборник статей памяти профессора П. С. Кузнецова. Москва, 1970. (Публикации отдела структурной и прикладной лингвистики, 4) С. 262—267; Унбегаун Б. Русский литературный язык: Проблемы и задачи его

изучения // Поэтика и стилистика русского литературного языка: Памяти академика В. В. Виноградова. Ленинград, 1971. С. 329—333.

[12] Гл. напрыклад: Виноградов В. В. О новых исследованиях по истории русского литературного языка // Вопросы языкознания. 1969. № 2. С. 3—18, гл. с. 3—10; Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка. Москва, 1981. С. 13—15, 26—60. Гэты аўтар паспрабаваў падлічыць колькасць царкоўнаславянізмаў у рускай мове, але ён усяляк памяншаў колькасць і аб'ём крытэрыяў для іх вылучэння (тамсама, с. 26—58), таму ў яго атрымалася лічба паміж 23 і 10% (тамсама, с. 58—60, 252).

[13] Так меркаваў Шахматаў, гл.: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода... С. XXXIX.

[14] Issatschenko A. Vorgeschichte und Entstehung der modernen russischen Literatursprache // Zeitschrift für slavische Philologie. 1974. Bd. 37. S. 235—274; Исаченко А. В. Когда сформировался русский литературный язык? // Wiener slavistisches Jahrbuch. 1978. Bd. 24. S. 124—136.

[15] Ідэя пра гарадское кайнэ Кіева, якое адрознівалася ад вакольнай гаворкі палян, належыць А. Шахматаву, гл.: Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. 1899. № 4. С. 324—384; Шахматов А. А. Введение в курс истории... С. 80—81, 82—83. Гэтая ідэя мусіла вытлумачыць адсутнасць яскравых дыялектных рысаў у помніках кіеўскага паходжання (пералік гэтых помнікаў гл.: Соболевский А. И. Источники для знакомства с древнекиевским говором // Журнал Министерства народного просвещения. 1885. № 2. (Ч. 237.) С. 349—357, пералік гл. на с. 352—356; Соболевский А. И. Древнекиевский говор // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. 1905. Т. 10. Кн. 1. С. 308—323). Сапраўды, у кіеўскіх помніках у найменшай ступені праяўляюцца дыялектныя рысы (напрыклад, практычна няма ўкраінізмаў, гл.: Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ, 1956. С. 47—103 (перадрук: Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 т. Т. 2: Українська мова. Київ, 1977. С. 12—216), гл. с. 43, 46, 122 і інш.), але гэта тлумачыцца хутчэй канцэнтрацыяй у Кіеве, царкоўным цэнтрам тагачаснай Русі, большай колькасці адукаваных кніжнікаў і пісцоў, гл.: Истрин В. И. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода. Петроград, 1922. С. 82.

[16] Аналіз поглядаў А. Шахматава па гэтым пытанні гл.: Бернштейн С. И. А. А. Шахматов как исследователь русского литературного языка // Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. [4-е изд.] Москва, 1941. С. 5—55, гл. с. 23—34.; Виноградов В. В. История русского литературного языка в изображении акад. А. А. Шахматова // Филологический преглед. 1964. Кн. 2. Св. 3/4. С. 65—88 (перадрук: Виноградов В. В. Избранные труды: История русского литературного языка. Москва, 1978. С. 216—226).

[17] Так, А. Шахматаў меркаваў, што асобы, якія заканчвалі царкоўныя школы, размаўлялі на царкоўнаславянскай мове, гл.: Шахматов А. А. Введение в курс истории... С. 81—82, таксама гл.: Шахматов А. А. Курс истории русского... С. 199—200, 209.

[18] Соболевский А. И. История русского литературного языка. Ленинград, 1980. С. 31, 35.

[19] Соболевский А. И. Древняя церковнославянская литература и её значение // Мирный труд. 1908. № 6. С. 90—112, гл. с. 102.

[20] Соболевский А. И. История русского литературного... С. 39.

[21] Гл.: Бернштейн С. И. А. А. Шахматов как исследователь русского... С. 26—27, 33; Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Москва, 1960. С. 32—33, 35—36 (перадрук: Дурново Н. Н. Избранные работы по истории русского языка. Москва, 2000. (Языки русской культуры, 36.) С. 1—337). Першае выданне гэтай кнігі выйшла ў 1927 г. (Брно), аднак савецкае выданне лепш адрэдагаванае і значна ўдакладненае.

[22] Обнорский С. П. Русская правда как памятник русского литературного языка // Известия АН СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. 1934. № 10. С. 749—776 (перадрук: Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1960. С. 120—144); Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. Москва—Ленинград, 1946.

[23] Обнорский С. П. Русская правда как памятник... С. 772—776. Ролю Ноўгарада ў распаўсюджанні пісьменства на „народнай“ мове падтрымліваў і Л. Якубінскі, гл.: Якубинский Л. П. История древнерусского языка... С. 278, 283.

[24] Обнорский С. П. Русская правда как памятник... С. 774—775.

[25] Обнорский С. П. Очерки по истории русского... С. 7.

[26] Яшчэ ў 1927 г. С. Абнорскі трымаўся поглядаў свайго настаўніка, сцвярджаючы, што літаратурнай мовай Кіеўскай Русі была царкоўнаславянская (гл.: Бархударов С. Г. Творческий путь академика С. П. Обнорского // Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1960. С. 3—25, гл. с. 15). У сваім артыкуле 1934 г. ён, крытыкуючы канцэпцыю А. Шахматава, нідзе не ўказаў на яго, а палемізаваў з „агульнай ісцінай, што ўвайшла ва ўжытак гісторыі рускай літаратурнай мовы і <...> прымаецца без спецыяльных доказаў“ (гл.: Обнорский С. П. Русская правда как памятник... С. 772). У сваёй манаграфіі ён наогул заўважыў, што А. Шахматаў сам „спецыяльна праблемай гісторыі рускай мовы не цікавіўся, не займаўся“, а пытанне паходжання рускай літаратурнай мовы „выклаў... згодна са звыклымі ўяўленнямі свайго часу“ (гл.: Обнорский С. П. Очерки по истории русского... С. 5). Як бачна, вучань імкнуўся вывесці асобу свайго настаўніка з-пад крытыкі.

[27] Филин Ф. П. Об истоках русского литературного языка // Вопросы языкознания. 1974. № 3. С. 3—13, пра гэту гл. с. 3.

[28] С. Абнорскі, адзіны прадстаўнік савецкай філалагічнай навукі, за сваю манаграфію 1946 г. атрымаў Сталінскую прэмію I ступені. Яшчэ раней, у 1938 г., ён быў абраны на акадэміка СССР.

[29] Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 227.

[30] Напрыклад, у зборнік выбраных прац С. Абнорскага ў 1960 г. з яго манаграфіі 1946 г. увайшла толькі большая частка прадмовы і раздзел, прысвечаны мове „Слова пра паход Ігаравы“, гл.: Обнорский С. П. Избранные работы по русскому... С. 29—98. У прадмове да гэтага зборніка С. Бархудараву пісаў, што гіпотэза Абнорскага патрабуе далейшай праверкі і больш шырокага абгрунтавання, гл.: Бархударов С. Г. Творческий путь академика... С. 18—19.

[31] Яго кніга была падрыхтавана да друку яшчэ ў 1941 г., але апублікавана толькі ў 1953 г.; у якасці апошніх раздзелаў у яе былі ўключаны артыкулы аўтара 1940-х г., напісаныя ўжо пад уплывам афіцыйнай догмы.

[32] Якубинский Л. П. История древнерусского языка... С. 89—92.

- [33] Тамсама, с. 92—94, 99—103, 111, 274, 277.
- [34] Тамсама, с. 98—99, 275—277, 299—301.
- [35] Тамсама, с. 278—279.
- [36] Тамсама, с. 279—280, 284—288, 290—295.
- [37] Тамсама, с. 283—284, 309—327.
- [38] Тамсама, с. 300, гл. таксама с. 301.
- [39] Обнорский С. П. Очерки по истории русского... С. 78, гл. таксама с. 125—126, 196.
- [40] Тамсама, с. 8.
- [41] Горшков А. И. Теоретические основы истории русского литературного языка. Москва, 1983. С. 86.
- [42] Обнорский С. П. Культура русского языка. Москва, 1948. С. 12 (перадрук: Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1960. С. 272—293).
- [43] Обнорский С. П. Очерки по истории русского... С. 6, 33.
- [44] Пасля разлажэння родавага ладу (гл.: Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва, 1952. С. 25) ці пасля ўзнікнення класаў (гл.: Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. Москва, 1950. С. 26).
- [45] Эпштейн Е. М. К вопросу о времени происхождения русской письменности // Учёные записки Ленинградского университета: Серия исторических наук. 1947. Вып. 15. (№ 95.) С. 21—26.
- [46] Гл. напрыклад: Черепнин Л. В. Русская палеография. Москва, 1956. С. 76, 82.
- [47] Лихачев Д. С. Исторические предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы // Вопросы истории. 1951. №12. С. 30—54, пра гэты гл. с. 31—36, 38—39. Гэты самы матэрыял з некаторымі дадаткамі быў паўтораны пазней, гл.: Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы. Москва, 1952. С. 13—24.
- [48] Тихомиров М. Н. Начало славянской письменности в свете новейших открытий // Вопросы истории. 1959. № 4. С. 98—105 (перадрук: Тихомиров М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. Москва, 1969. С. 167—179), гл. таксама яго даклад, прачытаны ў 1963 г. на адным з пасяджэнняў АН СССР: Тихомиров М. Н. Начало славянской письменности и Древняя Русь // Тихомиров М. Н. Исторические связи России... С. 184—195. У гэтым дакладзе ён веў гаворку пра дахрысціянскае ўзнікненне пісьма (гл.: с. 187—195), аднак падкрэсліваў яго прымітыўны і аказіянальны характар (гл. с. 189—190).
- [49] Черных П. Я. Происхождение русского литературного языка и письма. Москва, 1950. (Вопросы языкознания для учителя, 3.) С. 9—10, 16, 18—19. Аднак у іншай працы ён фармуляваў свае цверджанні больш асцярожна, гл.: Черных П. Я. Язык и письмо // История культуры древней Руси: Домонгольский период. Т. 2. Общественный строй и духовная культура. Москва—Ленинград, 1951. С. 114—138, пра гэты гл. с. 130—138.

- [50] Черных П. Я. Происхождение русского литературного... С. 12—13; Черных П. Я. Язык и письмо... С. 133—134.
- [51] Обнорский С. П. Культура русского языка... С. 9.
- [52] Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1963. С. 27.
- [53] Истрин В. А. Развитие письма. Москва, 1961. С. 287—300.
- [54] Высоцкий С. А. Древнерусская азбука из Софии Киевской // Советская археология. 1970. № 4. С. 128—140; Висоцький С. О. Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській // Вісник АН УРСР. 1970. №6. С. 74—83, гл. с. 83; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. Киев, 1976. С. 12—23, 225—240; Висоцький С. О. Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. 1976. № 4. С. 74—83; Медынцева А. А. Новгородские находки и дохристианская письменность на Руси // Советская археология. 1984. № 4. С. 49—61.
- [55] Иванова Т. А. Об азбуке на стене Софийского собора в Киеве // Вопросы языкознания. 1972. № 3. С. 118—122; Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 192—193.
- [56] У дэталях гл.: Иванова Т. А. Вопросы возникновения славянской письменности в трудах советских и болгарских учёных за последнее десятилетие (1950—1960) // Известия АН СССР: Отделение литературы и языка. 1960. Т. 12. Вып. 2: март — апрель. С. 130—138; Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 9—10; Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 191—193.
- [57] Истрин В. А. Развитие письма... С. 277. Скепсис уже выказваў В. Вінаградаў у 1953 г., гл.: Виноградов В. В. Проф. Л. П. Якубинский как лингвист и его „История древнерусского языка“ // Якубинский Л. П. История древнерусского языка. Москва, 1953. С. 3—40, гл. с. 7—11.
- [58] Медынцева А. А. Грамотность в Древней Руси: По материалам эпиграфики X — первой половины XIII веков. Москва, 2000. С. 236—237. Яшчэ раней на гэта ўказваў Л. Якубінскі, гл.: Якубинский Л. П. История древнерусского языка... С. 77.
- [59] Медынцева А. А. Грамотность в Древней Руси... С. 234—236, 238—239.
- [60] Истрин В. А. Развитие письма... С. 300.
- [61] Селищев А. М. О языке „Русской правды“ в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка // Вопросы языкознания. 1957. № 4. С. 57—63 (перавыданне: Селищев А. А. Избранные труды. Москва, 1968. С. 129—133). Гэтая праца была напісаная яшчэ ў 1941 г., у ёй крытыкаваліся высновы С. Абнорскага, зробленыя ў артыкуле 1934 г. Але Сялішчаў выказваў сваю нязгоду з гіпотэзай Абнорскага яшчэ пры жыцці Сталіна, гл.: Селищев А. М. Старославянский язык... Ч. 1. С. 83.
- [62] Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка: (X — нач. XVIII в.). Москва, 1975. С. 20—21, 29, 32, 34, 42, 50, 51, 62—64, 65, 90—92, 137, 135—140, 141, 184—185, 193. Яго кніга была пагрунтаваная на цыкле лекцый 1949—51 г., запісаных яго вучнямі, і апублікаваная толькі шмат пазней пасля смерці аўтара.

- [63] Левин В. Д. Новые книги по истории русского и украинского литературных языков // Вопросы языкознания. 1959. № 3. С. 110—119; Левин В. Д. Краткий очерк истории русского литературного языка. Москва, 1958. С. 8—12, 38—39; [2-е изд.] 1964. С. 10—17, 49—50.
- [64] Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 13—14, хаця ў крыху больш ранняй працы ён нейтральна характарызаваў погляды Абнорскага і яго прыхільнікаў, гл.: Виноградов В. В. Изучение русского литературного языка за последнее десятилетие в СССР. Москва, 1955. С. 58—60.
- [65] Узлёт кар’еры Вінаградава пачынаецца пасля таго, як ён разам з некалькімі іншымі вучонымі падрыхтаваў для Сталіна вядомую працу па мовазнаўстве.
- [66] Виноградов В. В. Основные вопросы и задачи изучения истории русского языка до XVIII в. // Вопросы языкознания. 1969. № 6. С. 3—34, гл. с. 5—6.
- [67] Unbegaun V. O. Some recent studies on the history of the Russian language // Oxford Slavonic papers. 1954. Vol. 5. P. 117—132.
- [68] Исаченко А. В. К вопросу о периодизации истории русского литературного языка // Вопросы теории и истории языка: Сборник в честь профессора Б. А. Ларина. Ленинград, 1963. С. 149—158; Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung der russischen Literatursprache. Wien, 1975.
- [69] Тым не менш, ідэя ранняга старажытнага развіцця распрацоўвалася на лексічным матэрыяле, гл.: Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов’янської мов у Київській Русі (XI—XIII ст.) // IX Міжнародний з’їзд славістів: Слов’янське мовознавство; Доповіді. Київ, 1983. С. 185—210.
- [70] Так меркаваў яшчэ Л. Якубінскі (гл. спас. 34). Таксама А. Гаршкоў разглядаў генезіс ст.-руськай мовы як працэс трансфармацыі гутарковай мовы ў пісьмовую на ўзор кірыла-мяфодзіеўскіх перакладаў, гл.: Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 27.
- [71] Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 250—251.
- [72] Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов’янських літературних мов. Київ, 1985. С. 12—13; Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської... С. 188—189.
- [73] Черных П. Я. Происхождение русского литературного... С. 20—25; Черных П. Я. Язык и письмо... С. 119, 120—121, 128; Горшков А. И. История русского литературного языка. Москва, 1969. С. 44—45 (цікава, што аўтар гаворыць пра рускую размоўную мову ў Кіеве XI—XII ст.); Овчинникова В. С., Дибров А. А. Очерк древнерусского языка. Ростов-на-Дону, 1959. С. 13—14. [2-е изд.] 1965. С. 11—13; Самсонов Н. Г. Древнерусский язык. Ч. 1. Якутск, 1965. С. 23; Самсонов Н. Г. Древнерусский язык. Москва, 1973. С. 28—29. З энтузіязмам гэтая думка падтрымлівалася ўкраінскімі даследчыкамі, гл.: Юшков С. В. До питання про походження Русі // Наукові записки Інституту мовознавства АН УССР: Мовознавство. 1941. Т. 1. С. 137—156, пра гэта гл. с. 153—154; Москаленко А. А. До питання про літературну мову Київської Русі // Праці Одеського державного університета. 1948. Т. 1. Вып. 2. С. 42 і наст.; Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. Київ, 1958. С. 104—106, 108; Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ, 1971. С. 105—108; Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). Київ, 1988. С. 89.

[74] Таму Ісачанка лічыў гэтак кайнэ фантамам, гл.: Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 43.

[75] Гл. напрыклад: Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. Ленинград, 1972. С. 625, 629.

[76] Напрыклад, Л. Бараннікава сцвярджала, што паколькі літаратурная мова ў Кіеўскай Русі ўзнікла „ў сувязі з фармаваннем агульнадзяржаўных патрэбаў па замацаванні і ўмацаванні ўлады“, то апошняя патрабавала „спецыяльнай моўнай формы дзеля ажыццяўлення афіцыйных справавых сувязяў унутры краіны і звонку яе. Такая форма мусіла быць пазатэрытарыяльнай (наддыялектнай)...“, гл. с. 98 у: [Бараннікова Л. И.] К проблеме соотношения русского литературного языка и общенародного койне // Типы наддиалектных форм языка. Москва, 1981. С. 97—119. Далей (с. 99. і наст.) яна сцвярджала наддыялектны характар ст.-русьскай мовы (у выніку мяшання дыялектаў) і нават меркавала, што і ў вусным маўленні ўнікаліся некаторыя дыялектныя з’явы: „наддыялектнасць у пісьмовай мове была звязаная з адпаведнай з’явай у вусным маўленні“ (с. 100).

[77] На думку Ф. Філіна, менавіта ў кіеўскім кайнэ адбылося выраўноўванне дыялектных асаблівасцяў, але ў іншых усходнеславянскіх дыялектах гэты працэс не паспеў адбыцца, паколькі надышла эпоха феадальнага падрабнення, гл.: Филин Ф. П. Происхождение и развитие русского языка. Ленинград, 1954. С. 24—25. Пазней А. Трубачоў адносіў працэс мяшання дыялектаў у дагістарычныя часы, гл.: Трубачев О. Н. В поисках единства: Взгляд филолога на проблему истоков Руси. Москва, 1997. С. 23—24.

[78] Аванесов Р. И. К вопросам периодизации истории русского языка // Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов: Варшава, август 1973; Доклады советской делегации. Москва, 1973. С. 5—24, гл. с. 6—7, 23; Горшков А. И. История русского литературного... С. 43.

[79] Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 21—23, 27—34.

[80] Горшков А. И. История русского литературного... С. 29—30.

[81] Гэта не перашкодзіла Абнорскаму назваць іх „асноўнымі помнікамі старэйшай пары“, розных паводле жанраў і арэалу паходжання (гл.: Обнорский С. П. Очерки по истории русского... С. 6) ды лічыць іх „дастатковай падставай для прызнання хлуслівасці старога погляду на паходжанне рускай літаратурнай мовы як мовы ў асноўным нярускай“ (тамсама, с. 7).

[82] У сваёй працы 1934 г. Абнорскі прывёў не ўсе царкоўнаславянскія творы, што было адзначана Сялішчавым, гл.: Селищев А. М. О языке „Русской правды“... С. 57—58.

[83] Обнорский С. П. Русская правда как памятник... С. 773—774, параўн. таксама: Обнорский С. П. Очерки по истории русского... С. 30.

[84] Обнорский С. П. Очерки по истории русского... С. 79, 127—128, 196.

[85] Тамсама, с. 7, параўн. таксама: Обнорский С. П. Культура русского языка... С. 13, 14.

[86] Филин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 5, 9; Ковалевская Е. Г. История русского литературного языка. Москва, 1978. С. 87—89 (перавыданне: 1992); Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 228—230; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 83—84, 95; Горшков А. И. Теория и история русского литературного языка. Москва, 1984. С. 73.

[87] Ефимов А. И. История русского литературного языка: Курс лекций. Москва, 1954. С. 64—69, 72—73. [3-е испр. изд.] 1957. С. 43—47, 50; Ефимов А. И. История русского литературного языка. Москва, 1961. С. 25—28. [2-е испр. изд.] 1967. С. 28—29; Мещерский Н. А. История русского литературного языка. Ленинград, 1981. С. 5—7, 30—34, 38.

[88] Ефимов А. И. История русского литературного... (1954) С. 36—40. (1957) С. 36—40. (1961) С. 21—23, 30—31; (1967) С. 23—25, 32—33; Овчинникова В. С., Дибров А. А. Очерк древнерусского языка... (1959) С. 26—27. (1965) С. 25—27; Самсонов Н. Г. Древнерусский язык... (1965) Ч. 1. С. 36—41. (1973) С. 43—50; Ават Н. Н., Скиба Ю. Т. Древнерусский язык. [2-е изд.] Киев, 1977. С. 27—30; Мещерский Н. А. История русского литературного... С. 21—27; Жуковська Л. П. Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.: Сбірник статей. Київ, 1981. С. 9—35, гл. асабліва с. 10—16; Медынцева А. А. Начало письменности на Руси по археологическим данным // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов; Доклады советской делегации. Москва, 1983. С. 86—97; Рождественская Т. В. Письменная традиция Северной Руси по эпиграфическим данным // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. Москва, 1987. С. 36—45.

[89] Толстой Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян // Вопросы языкознания. 1961. № 1. С. 52—66 (перадрук: Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. Москва, 1988. С. 34—52); Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1964) С. 20, а таксама публікацыі Б. Унбегаўна і Б. Ісачанкі, што выйшлі ў 1963 і 1970—71 г. у савецкіх навуковых выданнях (гл. спас. 11 і 68).

[90] Гл. напрыклад: Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 14—15, 60, 72, 228.

[91] Нібыта Шахматаў пры стварэнні сваёй канцэпцыі не абапіраўся на канкрэтныя дадзеныя пісьмовых помнікаў (гл.: Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 67, 95—96, хаця больш памяркоўна пра Шахматава гл.: Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 20—21) і толькі Абнорскі ўпершыню звярнуўся да іх і прывёў багаты матэрыял (гл.: Горшков А. И. Теория и история русского... С. 61 і наст.; Колесов В. В. Древнерусский литературный язык. Ленинград, 1989. С. 4).

[92] Черных П. Я. Происхождение русского литературного... С. 33—36; Лихачев Д. С. Несколько мыслей о языке литературы и литературном языке древней Руси // Историко-филологические исследования: Сборник статей к семидесятипятилетию академика Н. И. Конрада. Москва, 1967. С. 302—307; Горшков А. И. История русского литературного... С. 48 і інш.; Филин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 4, 8—9, 12; Ковалевская Е. Г. История русского литературного... С. 87 і інш.; Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 220—226, 248—276.

[93] Некаторыя вучоныя вылучалі і большую колькасць моў. Так, Філін у дадатак да трох моў уводзіў яшчэ і вусную літаратурную мову (гл.: Филин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 8—9), а А. Ісачанка раней казаў пра чатыры мовы: царкоўнаславянскую, ст.-руськую актава-юрыдычную, эпічна-фальклорную і ўсходнеславянскі дыялект ([Ісаченко А. В.] Какова специфика литературного двуязычия в истории славянских языков? // Вопросы языкознания. 1958. № 3. С. 42—45, гл. с. 43). А. Гаршкоў, напэўна, адчуваючы парадаксальнасць такога становішча, паўставаў супраць ідэі двухмоўя ў літаратурна-пісьмовай сферы, гл.: Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 92—94; Горшков А. И. Теория и история русского... С. 84. Тым не менш ён вымушана прызнаваў існаванне царкоўнаславянскай мовы (праўда, „строга абмежаванай у сваім ужытку

строга визначаним колам кананічних тэкстаў“) і выводзіў літургічныя тэксты з ліку крыніц ст.-руської мовы, гл.: Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 101—103; Горшков А. И. Теория и история русского... С. 68—69, 77, 86; Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 27—28.

[94] Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. Київ, 1958. С. 104—108; Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. 1982. № 2. С. 21—32, гл. с. 31; Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських... С. 12, 19 і інш.; Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської... С. 194—197, 209.

[95] Шакун Л. М. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1960. С. 23—44; Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1963. С. 35—42 [2-е вид.] 1984. С. 38—45; Жураўскі А. І. Двухмоўе і шматмоўе ў гісторыі Беларусі // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. Мінск, 1982. С. 18—49, пра гэта гл. с. 18—20.

[96] Гл.: Бартошевич А. История русского литературного языка. Ч. 1: Донациональный период. Варшава, 1973 (перавыданне абедзвюх частак у адной кнізе гл.: Варшава, 1979); Филкова П. Д. История русского литературного языка. София, 1973; Böck W., Fleckenstein Ch., Freydanck D. Geschichte der russische Literatursprache. Leipzig; Düsseldorf, 1974; Eckert R., Crome E., Fleckenstein Ch. Geschichte der russische Sprache. Leipzig, 1983.

[97] Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 21; Филлин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 5.

[98] Напрыклад: Филлин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 8.

[99] Ефимов А. И. История русского литературного... (1954) С. 76—99. (1957) С. 56—82. (1961) С. 36—54. (1967) С. 38—56; Горшков А. И. История русского литературного... С. 51—87; Мещерский Н. А. История русского литературного... С. 27 і наст.; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 101, 103; Горшков А. И. Теория и история русского... С. 79, 86—110.

[100] Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1958) С. 13—14. (1964) С. 18—19; Ковалевская Е. Г. История русского литературного... С. 59—87.

[101] Черных П. Я. Происхождение русского литературного... С. 27—31; Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 18; Лихачев Д. С. Несколько мыслей о языке... С. 304—305; Филлин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 258—266.

[102] Гл.: Горшков А. И. История русского литературного... С. 87—91, 96—97; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 63—67; Горшков А. И. Теория и история русского... С. 110—113. Але зусім інакшы погляд падаецца ў працы: Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 24, 29.

[103] Гл.: Черных П. Я. Происхождение русского литературного... С. 31, 36; Ефимов А. И. История русского литературного... (1957) С. 75—76. (1961) С. 48—50. (1967) С. 51—52; Лихачев Д. С. Несколько мыслей о языке... С. 306—307; Филлин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 5—7, 9; Ковалевская Е. Г. История русского литературного... С. 59—63; Филлин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 72, 225, 229—230, 242, 252—255, 258; Мещерский Н. А. История русского литературного... С. 60—69; Колесов В. В. Древнерусский литературный язык... С. 115 і наст.

- [104] Мещерский Н. А. Новгородские грамоты на бересте как памятник древнерусского литературного языка // Вестник ЛГУ. 1958. № 2. С. 93—108; Мещерский Н. А. К изучению языка и стиля новгородских берестяных грамот // Учёные записки Карельского педагогического института. 1962. Т. 12. С. 84—115, асаблiва гл. с. 109—115; Мещерский Н. А. Существовал ли „эпистолярный стиль“ в Древней Руси: (Из заметок о грамотах на бересте) // Вопросы теории и истории языка: Сборник в честь профессора Б. А. Ларина. Ленинград, 1963. С. 212—219; Мещерский Н. А. К филологической интерпретации новгородских берестяных грамот // Учёные записки Ленинградского педагогического института им А. И. Герцена. 1969. Т. 366. С. 85—93; Мещерский Н. А. К филологическому изучению новгородских берестяных грамот // Вестник ЛГУ. 1970. № 20. С. 125—131. Крытыку гэтых поглядаў гл.: Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 21—24.
- [105] Лихачев Д. С. Несколько мыслей о языке... С. 306; Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських... С. 12—13, 19. Так, Філін падкрэсліваў, што нават „дзелава“ мова была апрацаваная і не супадала з жывой гутарковай мовай, а дыялектызмы ў ёй адлюстроўваюцца не больш, чым у мове багаслужбовай літаратуры, а часам нават і менш, гл.: Філін Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 250—251. Парадаксальным чынам Р. Аванесаў адмаўляў штучны характар царкоўнаславянскай мовы і лічыў яе жывой, гл.: Аванесов Р. И. К вопросам периодизации истории... С. 7—8.
- [106] Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 37—38, 47, 67, 111.
- [107] Тамсама, с. 66—67.
- [108] Тамсама, с. 37—38.
- [109] Тамсама, с. 21 і інш.; гл. тамсама: Горшков А. И. История русского литературного... С. 49 і інш.
- [110] Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 58—59.
- [111] Тамсама, с. 69—76.
- [112] Тамсама, с. 61—64.
- [113] Агляд поглядаў Вінаградава па гэтым пытанні гл.: Толстой Н. И. Взгляды В. В. Виноградова на соотношение древнерусского и древнеславянского литературного языка // Исследования по славянской филологии. Москва, 1974. С. 319—329, гл. ад с. 323 (перадрук: Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. Москва, 1988. С. 210—220).
- [114] Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка. [2-е изд.] Москва, 1938. С. 5 (перавыданне: 1982). Гэтая думка была выказана ім яшчэ ў 1-м выданні гэтай кнігі (1934).
- [115] Філін Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 15.
- [116] Виноградов В. В. Великий русский язык. Москва, 1945. С. 30—43; Виноградов В. В. Проф. Л. П. Якубинский как лингвист... С. 5 і наст.
- [117] Виноградов В. В. Великий русский язык... С. 41, 46—47.
- [118] Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 37—38, 60. У сваіх „чыстых“ формах гэтыя два тыпы генетычна былі рознымі мовамі (гл. тамсама, с. 60). Раней В. Вінаградаў сцвярджаў, што менавіта пад уплывам царкоўнаславянскай мовы пачалі „ўсведамляцца і выпрацоўвацца нормы“, гл.: Виноградов В. В. Великий русский язык... С. 41.

- [119] Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1958) С. 31.
- [120] Лихачев Д. С. Несколько мыслей о языке... С. 305, 306; Толстой Н. И. Взгляды В. В. Виноградова на соотношение... С. 226—227.
- [121] Жуковская Л. П. О некоторых проблемах истории русского литературного языка древнейшей поры // Вопросы языкознания. 1972. № 2. С. 62—76. Свае доказы Жукоўскай грунтавала на евангельскіх тэкстах (гл. с. 70—72), памылкова прымаючы тэксталагічныя з’явы за лінгвістычныя. Ухвалу яе спроб гл.: Мещерский Н. А. История русского литературного... С. 11, 37.
- [122] Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 241—242; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 62—63, 101—102, пры ўсім спачуванні да гэтых спроб сп. Жукоўскай; у замежжы яе высілкі таксама былі раскрытыкаваныя: Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 26.
- [123] Ремнева М. Л. Ещё раз о типах (видах, стилях) древнерусского литературного языка // Вестник МГУ; Сер. 9: Филология. 1995. № 4. С. 99—105.
- [124] Горшков А. И. История русского литературного языка: Краткий конспект лекций. Чита, 1960. С. 26. Не лепшай была і ўласная інтэрпрэтацыя самога Винаградова: „дзве функцыянальна раздзеленыя і жанрава-разнародныя сістэмы літаратурнага выкладу“, гл.: Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 60. Параўн. таксама ў Аванесава: „дзве сістэмы ... ўяўляюць сабой адну складаную сістэму“, гл.: Аванесов Р. И. К вопросам периодизации истории... С. 9.
- [125] Исаченко А. В. К вопросу о периодизации истории... С. 152—153; Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 18—19; Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 239—240, 242—247, пры гэтым Філін падкрэсліваў, што Винаградаў сам старажытных помнікаў не даследаваў, а інтэрпрэтаваў назіранні іншых лінгвістаў (тамсама, с. 242); Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 103—104, 105—106, але крытыка Винаградова была прыглушана ў наступных працах Гаршкова, гл.: Горшков А. И. Теория и история русского... С. 69—71, 80, 85; Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 21—24, 26—27, 28.
- [126] Горшков А. И. История русского литературного... (1960) С. 15, 26—27. (1969) С. 45—50; Шакун Л. М. Нарысы гісторыі беларускай... С. 31—44; Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай... (1963) С. 42—43, 48; Плющ П. П. Історія украінської літаратурної... С. 104—105, 109; Самсонов Н. Г. Древнерусский язык... (1965). Ч. 1. С. 59—60. (1973) С. 70—71; Аванесов Р. И. К вопросам периодизации истории... С. 7—8, 19—20; Аванесов Р. И. К вопросам происхождения и развития русского литературного языка // Проблемы общего и германского языкознания. Москва, 1978. С. 88—96, гл. с. 93, 95, 96.
- [127] Гаворка ішла толькі пра два пісьмовыя маўленні, гл.: Виноградов В. В. Основные вопросы и задачи... С. 7.
- [128] Виноградов В. В. Вопросы образования русского национального языка // Вопросы языкознания. 1956. № 1. С. 3—25, гл. с. 9—10.
- [129] Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 105—106.
- [130] Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 119 і наст. Услед за ім У. Левін казаў ужо пра тры тыпы, гл.: Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1964) С. 20.

- [131] Винокур Г. О. Русский язык: Исторический очерк. Москва, 1945. С. 65 і наст. (перадрук: Г. О. Винокур: Избранные работы по русскому языку. Москва, 1959. С. 11—206, гл. 44 і наст.).
- [132] Ефимов А. И. История русского литературного... (1954) С. 76—99. (1957) С. 56—82. Крыху інакш падаваўся той самы матэрыял пазней: Ефимов А. И. История русского литературного... (1961) С. 36—54. (1967) С. 38—56.
- [133] Гэта давала магчымасць суадносіць, пры жаданні, яфімаўскія стылі з двума тыпамі Вінаградава, гл.: Русинов Н. Д. Древнерусский язык. Москва, 1977. С. 173—175. [2-е изд.] 1997. С. 173—175.
- [134] Ефимов А. И. История русского литературного... (1954) С. 74, 76—78. (1957) С. 51, 56—57. (1961) С. 32, 36—38. (1967) С. 34—35, 38—41.
- [135] Исаченко А. В. К вопросу о периодизации истории... С. 151—152; Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 17; Мещерский Н. А. История русского литературного... С. 42; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 107.
- [136] Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 105—106; Горшков А. И. Теория и история русского... С. 79—81.
- [137] Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 106. Таксама гл. заўвагу А. Яфімава, што з цягам часу тры тыпы мовы ператвараліся ў тры стылі: Ефимов А. И. История русского литературного... (1957) С. 53. (1961) С. 34. (1967) С. 36.
- [138] Винокур Г. О. Русский язык: Исторический... С. 65—78; гл. таксама: Г. О. Винокур: Избранные работы по русскому... С. 44—51.
- [139] Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 18—19, 21, 54; Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1958) С. 14—15, 28. (1964) С. 21, 37, 41; Мещерский Н. А. История русского литературного... С. 43, 56, 69—70.
- [140] Гл. напрыклад: Виноградов В. В. Великий русский язык... С. 30, 32; Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1958) С. 14, 29—42. (1964) С. 19, 38—56; Лихачев Д. С. Несколько мыслей о языке... С. 306; Плющ П. П. Історія україньскої літературної... С. 109—116; Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 263 і наст.; Мещерский Н. А. История русского литературного... С. 43—44; Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських... С. 19—20, 23, хаця гэты аўтар адзначаў, што мова некаторых помнікаў не ўкладваецца ў тэорыю трох стыляў (тамсама, с. 20—21).
- [141] Нагэтулькі, што некаторыя даследчыкі імкнуліся пазбягаць тэрміна „стылі мовы“ і казалі пра „манеру выкладу“, гл.: Горшков А. И. История русского литературного... С. 50, 67—68; гл. таксама: Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1958) С. 45—53. (1964) С. 59—69.
- [142] Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1958) С. 54. (1964) С. 69.
- [143] Яна, напэўна, упершыню была выкладзена ў: Успенский Б. А. Эволюция понятие „просторечие“ („простой язык“) в истории русского литературного языка // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка (Ереван, 2—5 октября): Тезисы докладов и сообщений. Москва, 1973. С. 218—220; Успенский Б. А. К вопросу о семантических взаимоотношениях системно противопоставленных церковнославянских и русских форм в истории русского языка // Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии: Тезисы конференции.

Москва, 1975. Вып. 1. С. 44—53 (перадрук: Wiener slavistisches Jahrbuch. 1976. Bd. 22. S. 92—100), і потым развітая ў шэрагу прац: Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и её значение для истории русского литературного языка: Доклад на IX Международном съезде славистов. Москва, 1983; Успенский Б. А. Диглоссия и двуязычие в истории русского литературного языка // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 1983. Vol. 27. С. 81—126; Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI—XVII). München, 1987 (Sagners slavistische Sammlung, 12); Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI—XIX вв.). Москва, 1994. Апошняя кніга — скарочаны нарыс кнігі 1987 г., якая выйшла напачатку ў Венгрыі (Budapest, 1986) і зусім нядаўна, папраўленым і дапрацаваным выданнем, на радзіме аўтара (Москва, 2002), далей манаграфія цытуецца паводле мюнхенскага выдання.

[144] Думкі аб своеасаблівым білінгвізме ў Кіеўскай Русі — дыгласіі — выказвалі раней М. Талстой і А. Ісачанка (гл.: Толстой Н. И. К вопросу о древнеславянском языке... С. 57; Исаченко А. В. К вопросу о периодизации истории... С. 154; Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 8, 48—49), хаця ўспенскі настойваў на сваім прыярытэце гэтай ідэі.

[145] Хабургаев Г. А. Дискуссионные вопросы истории русского литературного языка (древнерусский период) // Вестник МГУ; Серия 9: Филология. 1988. № 2. С. 47—62, гл. с. 53 і наст.

[146] Хютль—Ворт Г. Спорные проблемы изучения литературного языка в древнерусский период // Wiener slavistisches Jahrbuch. 1973. Bd. 18. S. 29—47; Хютль—Фольтер Г. Диглоссия в древней Руси // Wiener slavistisches Jahrbuch. 1978. Bd. 24. S. 108—123; Исаченко А. В. Когда сформировался русский... С. 127 і наст.; Issatschenko A. Geschichte der russischen Sprache. Bd. 1: Von den Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhundert. Heidelberg, 1980. S. 68—73; Hüttl—Folter G. [Rez.] Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и её значение для истории русского литературного языка. Москва, 1983 // Die Welt der Slaven. 1984. Bd. 29. S. 426—432; Shevelov G. Y. Несколько замечаний о грамоте 1130 года и несколько суждений о языковой ситуации Киевской Руси // Russian linguistics. 1987. Vol. 11. P. 163—178.

[147] На самым пачатку з лаянкай абрынуўся на яе Філін, гл.: Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 235—236, непрыхільна паставіўся да яе і Гаршкоў, гл.: Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 7—8, гл. спас. 1, 28. Больш уважаную крытыку гл. у замежных аўтараў, напрыклад: Worth D. S. On „Diglossia“ in medieval Russia // Die Welt der Slaven. 1978. Bd. 23. № 2. P. 371—393; Филкова П. Д. Языковая ситуация в Древней и Московской Руси в свете теории билингвизма и диглоссии // Словянска филология. София, 1983. Т. 17. С. 45—56; Freydank D. [rec.] Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и её значение для истории русского литературного языка. Москва, 1983; Hüttl—Folter G. Die trat/torot—Lexeme in den altrussischen Chroniken // Russian linguistics. 1984. Vol. 8. № 3. S. 313—325, гл. у прыватнасці с. 317—321; Алексеев А. А. Почему в Древней Руси не было диглоссии // Литературный язык Древней Руси: Межвузовский сборник. Ленинград, 1986. (Проблемы истории языкознания, 3) С. 3—11.

[148] Мельничук А. С. Обсуждение проблемы языковой ситуации в Киевской Руси на IX Международной съезде славистов // Известия АН СССР: Серия литературы и языка. 1984. Т. 43. № 2. С. 120—127, асабліва гл. с. 122—123; Колесов В. В. Критические заметки о „древнерусской диглоссии“ // Литературный язык Древней... С. 22—41, асабліва гл. с. 32, 34—35; Клименко Л. Л. История русского литературного языка с точки зрения теории диглоссии // Литературный язык Древней... С. 11—22. Пагромшчыкі неўзабаве атрымалі адпор, гл.: Гиппиус А. А., Страхов А. Б., Страхова О. Б. Теория церковнославянско—русской диглоссии и её критики // Вестник МГУ; Сер. 9: Филология. 1988. № 5. С. 34—49.

[149] Успенский Б. А. История русского литературного... С. 59—63.

[150] Тамсама, с. 59.

[151] Тамсама, с. 64.

[152] Такое пераключэнне кодаў на прыкладзе некалькіх пасажаў з „Аповесці мінулых гадоў“ паказаў ужо Л. Якубінскі, гл.: Якубинский Л. П. История древнерусского языка... С. 302—309, гэтая самая з’ява адзначалася і іншымі вучонымі, гл. напрыклад: Мещерский Н. А. История русского литературного... С. 112—113; Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 265, 269 і інш. Такое пераключэнне А. Гаршкоў лічыў уласцівасцю адной мовы, гл.: Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 90.

[153] Seemann K.—D. Die „Diglossie“ und die Systeme der sprachlichen Kommunikation im alten Rußland // Slavistische Studien zum IX. Internationalen Slavistenkongreß in Kiev: 1983. КЦІп; Wien, 1983. (Slavistische Forschungen, 40) S. 553—561; Seemann K.—D. Loquendum es Russice & scribendum est Sclavonice // Russia mediaevalis. 1984. Bd. 5. Hf. 1. S. 103—136; Зеeman К.—Д. Двyezичие („диглоссия“) и система на езикова комуникация в Древна Русия // Език и литература. 1984. № 5. С. 1—6.

[154] Шапир М. И. Теория „Церковнославянско—русской диглоссии“ и ее сторонники // Russian linguistics. 1989. Vol. 13. P. 271—309; Rehder P. Diglossie in der Rus’? Anmerkungen zu B. A. Uspenskij’s Diglossie—Konzeption // Die Welt der Slaven. 1989. Bd. 34. Hf. 2. S. 362—382; Kretschmer A. Und noch einmal zur Diglossie // Linguistische Beiträge zur Slawistik aus Deutschland und Österreich: JungslawistInnen—Treffen; Wien, 1992. Wien, 1994. S. 181—194; Кречмер А. Актуальные вопросы истории русского литературного языка // Вопросы языкознания. 1995. № 6. С. 96—123, гл. с. 98—106; Schweier U. Die „kirchenslavisch—ostslavische Diglossie“ und ihre Auflösung als Kategorisierungswandel: Vom aristotelischen zum prototypischen Modell // Die Welt der Slaven. 2001. Bd. 46. Hf. 1. S. 27—43.

[155] Worth D. S. On „Diglossia“ in medieval Russia... P. 372 і наст.; Кречмер А. Актуальные вопросы истории... С. 100—101. Гл. таксама: Seemann K.—D. Diglossie und gemischtsprachige Texte im Kiever Rußland // Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14. April 1986. Köln; Wien. 1986. (Slavistische Forschungen, 53) S. 515—526.

[156] Успенский Б. А. История русского литературного языка как межславянская дисциплина // Вопросы языкознания. 1995. № 1. С. 80—92.

[157] Ларин Б. А. Лекции по истории русского... С. 23, 50, 200.

[158] Тамсама, с. 133.

[159] Тамсама, с. 25—100.

[160] Тамсама, с. 108—217.

[161] Винокур Г. О. Русский язык: Исторический... С. 40—41; гл. таксама: Г. О. Винокур: Избранные работы по русскому... С. 30).

[162] Так, Філін ужо ў 1974 г. назваў гэтае пытанне „адвечнай праблемай русістыкі і славістыкі“ (Филин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 3), а ў 1981 г. пісаў, што „разабрацца ў

складанай сітуацыі, якая паўстала на Русі, вельмі цяжка“, гл.: Филін Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 4.

[163] Параўн.: Ковалевская Е. Г. История русского литературного... С. 59 і 87 (у першым выпадку аўтарка піша пра два тыпы адной мовы і тры групы помнікаў, у другім пра дзве мовы Кіеўскай Русі).

[164] Жуковская Л. П. О некоторых проблемах истории... С. 67; Аванесов Р. И. К вопросам периодизации русского... С. 6 і наст. Фактычна, гэтым самым прызнавалася існаванне адной мовы, толькі пад іншай назвай.

[165] Филін Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 9—12; Филін Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 240—242.

[166] Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 67—68; Мельничук А. С. Обсуждение проблемы языковой... С.124—125; Колесов В. В. Древнерусский литературный язык... С. 4. На слабую вывучанасць жанраў, стыляў і асобных помнікаў Кіеўскай Русі скардзіўся яшчэ В. Вінаградаў, гл.: Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 20—21, 80.

[167] Горшков А. И. Теория и история русского... С. 58, 74; Русанівський В. М. Джерела развітку східнослов'янських... С. 20; Колесов В. В. Критические заметки о „древнерусской... С. 4—5.

[168] Древнерусская грамматика XII—XIII вв. Москва, 1995.

[169] Даследаванне залучае матэрыял з наступных крыніц: 5 жыццяў і 2 казанні, пролаг 1262 г., Троіцкі зборнік казанняў, зборнік малітваў Кірылы Тураўскага, стыхіры ст.-руськім святым са стыхірара 1156—63 г., „Закон судны людзям“ кароткай рэдакцыі, „Руськая праўда“, манаскі статут і 11 кананічных твораў з наўгародскай кормчай 1280 г., а таксама кароткі летапісец мітрап. Ніфонта з гэтай кормчай, старажытная частка (першыя 118 лл.) І Наўгародскага летапісу, 5 грамат і 139 берастовых грамат, 25 правіненцый, каля паўсотні графіці, гл.: Древнерусская грамматика... С. 12—16, 512—515.

[170] Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 68.

[171] Горшков А. И. История русского литературного... С. 33—36. Аналагічнае меркаванне гл.: Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1958) С. 42. (1964) С. 56; Аванесов Р. И. К вопросам периодизации истории... С. 9—10, 23, аднак ён падкрэсліваў агульнасць фанетыкі і фаналогіі ўсходнеславянскіх дыялектаў і царкоўнаславянскай мовы (с. 7, 9, 19, 23).

[172] Горшков А. И. История русского литературного... С. 36—37.

[173] Гл. аглядны артыкул па гэтай тэме: Колесов В. В. О русизмах в составе древнерусского языка // Древнерусский язык домонгольской поры: Межвузовский сборник. Ленинград, 1991. С. 121—155.

[174] Горшков А. И. История русского литературного... С. 49—50; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 105, 107—116; Горшков А. И. Теория и история русского... С. 81—82. Нешта падобнае паспрабавала зрабіць М. Рамнёва, якая вылучыла ўсяго толькі некалькі граматычных і сінтаксічных прыкмет, якія структурна супрацьпастаўлялі царкоўнаславянскую і ст.-руськую мовы, гл.: Ремнева М. Л. Ещё раз о типах... С. 101—102, а таксама яе доктарскую манаграфію: Ремнева М.

Л. Литературный язык Древней Руси: Некоторые особенности грамматической нормы. Москва, 1983.

[175] Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 100—101, 109, 114; таксама параўн.: Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 4, 247, 266.

[176] Горшков А. И. История русского литературного... С. 37.

[177] Тамсама, с. 38; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 88; Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 27.

[178] Спробы вытлумачыць актуальнасць, якую ў 1940—я гг. набылі „пытанні... самабытнасці, глыбіні... народнай усходнеславянскай базы“ літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі, нейкімі „цалкам аб’ектыўнымі поспехамі савецкай навукі ў галіне гісторыі і філалогіі“ (Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском... С. 17, таксама: Колесов В. В. Древнерусский литературный язык... С. 4) выглядаюць смешна, параўнай скаргі савецкіх вучоных пасляваенных часоў на слабую вывучанасць матэрыялу (гл. спас. 166).

[179] Обнорский С. П. Очерки по истории русского... С. 7; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 93 і інш.

[180] Левин В. Д. Новые книги по истории... С. 115.

[181] Хаця, на думку некаторых вучоных, і ў гэтым няма патрэбы. Мова нешматлікіх грамат Кіеўскай Русі неаднастайная, а мова „Руськай Праўды“ не толькі мае царкоўнаславянскія (гл.: Филин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 5), але, за выключэннем юрыдычных формул і тэрмінаў, істотна не адрозніваецца ад тагачаснай кніжнай мовы, гл.: Хабургаев Г. А. Дискуссионные вопросы истории... С. 58—59.

[182] Гл. напрыклад: Унбегаун Б. О. Язык русского права // Unbegaun B. O. Selected papers of Russian and Slavonic philology. Oxford, 1969. P. 312—318, гл. р. 313—314; Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 8 і інш.; Зеeman К.—Д. Двyezичие („диглоссия“) и система... С. 4—5; Алексеев А. А. Почему в Киевской Руси не было... С. 8—9, і нават з абурэннем гэта прызнавалі савецкія аўтары, гл.: Виноградов В. В. Вопросы образования русского... С. 9; Овчинникова В. С., Дибров А. А. Очерк древнерусского языка... (1959) С. 29 і наст. (1965) С. 29—30; Филин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 5; Ларин Б. А. Лекции по истории русского... С. 21; Аванесов Р.И. К вопросам происхождения и развития... С. 92—93, 96; Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 93.

[183] За выключэннем прац Б. Рыбакова, гл. напрыклад: Рыбаков Б. А. Древние русы // Советская археология. 1953. Т. 17. С. 23—204.

[184] Issatschenko A. Mythen und Tatsachen über die Entstehung... S. 20, 45.

[185] Горшков А. И. История русского литературного... С. 8; Филин Ф. П. Об истоках русского литературного... С. 8; Трубочев О. Н. В поисках единства: Взгляд... С. 21, 23, 25—26.

[186] Гл.: „калі руская літаратурная мова сапраўды ў сваёй аснове іншаземнага паходжання, то... нашая нацыянальная самасвядомасць можа ад гэтага пакутаваць“, Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского... С. 12.

- [187] Гл.: Рыбаков Б. А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // Вопросы истории. 1952. № 9. С. 40—62, гл. с. 43.
- [188] Гл.: Виноградов В. В. Изучение русского литературного... С. 60—61; Виноградов В. В. Основные проблемы изучения... С. 15, 36; Виноградов В. В. Основные вопросы и задачи... С. 8, 14—19.
- [189] Паказальна, што для А. Гаршкова канцэпцыя Абнорскага не столькі правільная, колькі справядлівая, гл.: Горшков А. И. Теоретические основы истории... С. 95; Горшков А. И. Теория и история русского... С. 73.
- [190] Issatschenko A. Geschichte der russischen Sprache... Bd. 1. S. 74.
- [191] Гл. напрыклад, аргументацыю, што выкарыстоўвалася адной з такіх пагромшчыц: Клименко Л. Л. История русского литературного... С. 15—18.
- [192] Гэта неаднаразова даводзіў у сваіх працах Г. Лант, гл. напрыклад: Lunt H.G. On the language of old Rus: Some questions and suggestions // Russian linguistics. 1975. Vol. 2. Nr. 5. P. 269—281; Lunt HG: On the relationship of old Church Slavonic to the written language of early Rus' // Russian linguistics. 1987. Vol. 11. P. 133—162; Lunt H.G. The language of Rus' in the eleventh century: Some observations about facts and theories // Harvard Ukrainian Studies. 1988/1989. 12/13. P. 276—313.
- [193] Блізкі погляд гл.: Левин В. Д. Краткий очерк истории... (1964) С. 20.